
L'estudi del món antic i els processos de neolitització

PID_00270493

Agnès Garcia Ventura
Anna Gómez Bach

Temps mínim de dedicació recomanat: 4 hores

Agnès García Ventura

Doctora en Història per la Universitat Pompeu Fabra. Actualment és membre de l'Institut del Pròxim Orient Antic de la Universitat de Barcelona i col·labora com a docent a la Universitat Autònoma de Barcelona i a la Universitat Oberta de Catalunya. Des de 2012 ha gaudit de diversos contractes, com a investigadora post-doctoral, a la Universitat de Heidelberg, a la «Sapienza» Universitat de Roma i també a la Universitat de Barcelona. Les seves principals àrees d'interès són els estudis de gènere (en especial la seva aplicació a l'Assiriologia), la historiografia dels estudis sobre Pròxim Orient Antic, l'organització del treball a l'antiga Mesopotàmia i la performance musical a l'antiguitat (en especial a Mesopotàmia i en contextos fenicis i púnics).

Anna Gómez Bach

Llicenciada en Història per la Universitat Autònoma de Barcelona i doctorada al 2011 en Història per la UAB i doctorada en Arqueologia, Història i Història de l'Art per la Universitat de Liège (Bèlgica). actualment és investigadora i professora associada al Departament de Prehistòria de la UAB. Les principals línies de treball desenvolupades s'han centrat en l'estudi de les produccions ceràmiques, i l'estudi de les primeres societats agrícoles al Pròxim Orient i al Mediterrani Occidental.

L'encàrrec i la creació d'aquest recurs d'aprenentatge UOC han estat coordinats pel professor: David Martínez-Robles (2020)

Primera edició: febrer 2020
© Agnès García Ventura, Anna Gómez Bach
Tots els drets reservats
© d'aquesta edició, FUOC, 2020
Av. Tibidabo, 39-43, 08035 Barcelona
Realització editorial: FUOC

Cap part d'aquesta publicació, incloent-hi el disseny general i la coberta, no pot ser copiada, reproduïda, emmagatzemada o transmesa de cap manera ni per cap mitjà, tant si és elèctric com químic, mecànic, òptic, de gravació, de fotocòpia o per altres mètodes, sense l'autorització prèvia per escrit dels titulars dels drets.

Índex

Introducció	5
1. Introducció a l'estudi del món antic	7
1.1. Per què cal que estudiem el passat?	7
1.2. Qui estudia el passat?	7
1.2.1. Les fonts	8
1.2.2. Les disciplines acadèmiques	10
1.3. Des d'on estudiem el passat?	12
1.3.1. De la història «des de dalt» a la història «des de baix»	13
1.3.2. De l'arqueologia tradicional a l'arqueologia processual i l'arqueologia postprocessual	15
1.3.3. Les perspectives de gènere i l'estudi del món antic	17
2. Processos de neolitització	23
2.1. Neolític, neolitització i altres conceptes afins	23
2.1.1. Teories evolucionistes-deterministes	24
2.1.2. Teories demogràfiques	24
2.1.3. Teories de la causa social i simbòlica	24
2.2. Causes i conseqüències de les transformacions econòmiques i socials al neolític	25
2.3. Motors de sorgiment i transmissió del neolític i la seva vigència	26
2.4. Diversitat i principals característiques del neolític per àmbit geogràfic	29
2.4.1. El Creixent Fèrtil	31
2.4.2. Primeres societats productores a Europa	32
2.4.3. Primeres societats productores a l'Àfrica	33
2.4.4. Primeres societats productores a Amèrica	34
2.4.5. Primeres societats productes a Àsia i Oceania	34
2.5. Aparició i formació incipient dels primers estats	35
2.5.1. El Pròxim Orient	36
2.5.2. Europa	36
2.6. Com avança la recerca en neolitització	37
Bibliografia	39
Annex	42

Introducció

L'objectiu d'aquest mòdul és proporcionar les eines bàsiques per a estudiar les cultures del món antic que es treballaran en reptes posteriors. El nostre coneixement del passat més remot ha canviat enormement en les últimes dècades per causes ben diverses, des del desenvolupament de noves disciplines o subdisciplines o el descobriment de jaciments que han trastocat algunes de les idees i plantejaments que existien en l'estudi de les cultures antigues, fins a la introducció de noves maneres d'enfocar l'estudi del passat que han permès desenvolupar perspectives fins ara poc explorades. Per a recollir aquests canvis i els reptes que han plantejat d'una manera acurada, el mòdul és dividit en dos apartats diferenciats. En el primer, elaborat per Agnès Garcia Ventura, es plantegen reflexions fonamentals sobre l'estudi de l'antiguitat i les disciplines acadèmiques que hi són més vinculades, a més d'explicar com ha canviat aquest estudi, les diferents escoles i aproximacions que hi ha hagut i quina és l'aportació dels nous enfocaments al nostre coneixement de l'antiguitat.

La segona meitat del mòdul, obra d'Anna Gómez Bach, se centra en l'estudi dels processos de neolitització i la formació de les primeres societats humanes complexes. Des d'una perspectiva general, planteja el significat històric d'aquest període, quins són els principals elements que el defineixen i com se l'ha estudiat des de diferents aproximacions disciplinàries. A més, tracta de com els processos i transformacions que defineixen el neolític es van produir en els diferents continents i regions del món. D'aquesta manera, en finalitzar el mòdul disposareu de la base disciplinària i de continguts que us permetrà aproximar-vos d'una manera més específica a algunes de les grans cultures del món antic.

1. Introducció a l'estudi del món antic

1.1. Per què cal que estudiem el passat?

És habitual que qui es dedica a l'estudi del passat reflexioni sobre el fet que aquest sempre té relació amb el present i amb el futur, bé perquè tendeix a pensar el present i el futur partint de la imatge que té del passat, bé perquè li costa pensar el passat sense els referents del nostre present. És en aquest sentit que diverses persones que s'han dedicat a l'estudi del passat han afirmat que la història, sigui quina sigui l'època que triem, sempre ens acaba parlant del present d'una manera o altra. Una d'aquestes persones és l'**historiador Josep Fontana**, que advertia que, «se quiera o no, se sea o no consciente de ello, el historiador trabaja siempre en el presente y para el presente» (Fontana, 2010, pàg. 202). En aquest mateix sentit, Fontana fa referència a un pensament que el poeta Antonio Machado va formular durant la Guerra Civil espanyola (1936-1939): «Machado escribió que cuando se examinaba el pasado para ver qué llevaba dentro era fácil encontrar en él un cúmulo de esperanzas, ni conseguidas ni frustradas, esto es, un futuro». Sobre aquesta mateixa idea, encara que plantejada d'una manera lleugerament diferent, reflexiona també la historiadora de l'art **Carol Duncan** en un assaig sobre els museus defensant-ne la utilitat i vigència en el segle XXI. Duncan afirma que sense conèixer el passat no podem pensar el futur, però que sense una idea de futur tampoc no podem accedir al passat (Duncan, 2007 [1995], pàg. 216).

Veiem, doncs, que és ben habitual i també molt pertinent preguntar-se quina és la missió i la responsabilitat de qui escriu història i de qui treballa d'una manera o altra amb el passat i amb la transmissió del seu llegat a la societat. Sovint percebem l'estudi del passat com quelcom prescindible i remot, desconnectat del present i del futur. En canvi, aquestes reflexions posen en relleu que és precisament del passat que es nodreix l'imaginari col·lectiu i també la configuració de les nostres identitats presents, i que, per tant, conèixer-lo ens pot ajudar a entendre'ns millor i a entendre millor el nostre context. És des d'aquesta perspectiva que en aquest curs ens aproximarem a l'estudi del món antic emfasitzant que el **coneixement del passat** permet pensar tant el nostre **present** com el nostre **futur** amb una **mirada crítica**.

1.2. Qui estudia el passat?

Les persones que es dediquen a estudiar el passat tenen una gran responsabilitat, ja que actuen com a **mediadores** entre el que ens ha arribat d'aquest passat, el que anomenem fonts, i la societat que rep els resultats de la recerca duta a terme. Les **fonts** són tot allò que ens arriba del passat i que constitueix el punt de partida per a reconstruir-lo. Aquestes fonts són complexes, com

Josep Fontana i Lázaro (Barcelona, 1931-2018)

Josep Fontana i Lázaro (Barcelona, 1931-2018) es dedica fonamentalment a la història econòmica, però sempre tingué, alhora, especial interès per la historiografia i per les reflexions sobre l'ensenyament de la història. Va treballar com a docent a diferents universitats catalanes i fundà l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives a la Universitat Pompeu Fabra. A més, la seva prolífica recerca i tasca docent es reconegué amb els doctorats *honoris causa* que li concediren les universitats Nacional del Comahue d'Argentina, Valladolid i Girona. Fontana publicà nombrosos articles i també monografies, i la titulada *Capitalismo y democracia, 1756-1848. Cómo empezó este engaño*, publicada el 2019, fou la seva obra pòstuma.

Carol Duncan (Chicago, 1936)

Carol Duncan (Chicago, 1936) és una historiadora de l'art que ha treballat com a docent durant pràcticament trenta anys al Ramapo College de New Jersey. Formada a les universitats de Chicago i de Columbia, als Estats Units, és pionera en l'aproximació sociopolítica a la història de l'art i una veu feminista reconeguda dins el corrent de la *new art history*. Té especial interès pels museus i el seu paper en el món actual, i una de les seves monografies més notables és *Civilizing rituals: inside public art museums* (Routledge, 1995, vegeu la traducció al castellà del 2007 en la bibliografia final), on aprofundeix en aquest tema amb aproximacions des de la filosofia i des de l'antropologia.

veurem a continuació, i el seu tractament requereix un entrenament específic: per aquest motiu diem que per a accedir a les fonts i, per tant, al passat ens cal una persona experta medidora que ens faciliti el camí, o, més ben dit, moltes persones amb experteses diverses, perquè el terme *passat*, malgrat que és senzill aparentment, amaga una realitat polièdrica i complexa que inclou geografies i cronologies que estan separades per milers de quilòmetres i que abracen diferents mil·lennis. Les fonts que provenen de cadascuna d'aquestes geografies i cronologies són també diverses, i és per això que les persones s'han d'especialitzar en el coneixement d'unes fonts i, per tant, en el treball en el marc d'una disciplina acadèmica determinada, com veurem tot seguit.

L'**estudi del passat**, doncs, és necessàriament **multidisciplinari**, i encara més en un curs com aquest. Per això, ni les lectures ni les interpretacions que us presentarem no poden ser homogènies. Aquesta és la riquesa i la diversitat que copsareu treballant els recursos que us proposem per a cadascun dels reptes.

1.2.1. Les fonts

Solem diferenciar **tres tipus bàsics de fonts**:

- la cultura material
- les fonts escrites
- les imatges

La **cultura material** és tot allò tangible que ens arriba sobretot gràcies a les campanyes arqueològiques. És el cas de ceràmiques, ossos i metalls, per esmentar alguns dels materials més duradors. Els materials peribles com ara els teixits o la fusta, en canvi, es conserven poques vegades, de manera que allò que trobem és condicionat en primer lloc per la supervivència mateixa dels materials. A més, sempre cal tenir en compte que alguns materials poden presentar un pobre estat de preservació, fet que en dificulta la interpretació posterior.

Per a estudiar aquesta cultura material, de la qual s'ocupa l'arqueologia, sempre és molt important conèixer el **context** de la troballa. Per posar un exemple, no interpretarem igual una arracada trobada en un context funerari que la mateixa arracada trobada en un context domèstic. Aquesta informació valuosa, però, es perd a vegades si els objectes no provenen d'excavacions legals sinó del saqueig, com ha succeït i encara succeeix dissortadament en una proporció no menor (vegeu més reflexions sobre la rellevància del context en arqueologia en l'apartat 3.2).

Si la cultura material és tot allò tangible que ens arriba del passat, les altres dues fonts que hem esmentat inicialment, fonts escrites i imatges, són també cultura material. Malgrat això, i per raons pràctiques d'estudi i especialització, d'entre tot allò que s'inclou en la cultura material es distingeixen aquests dos

grups de fonts, que configuren per si mateixes dues categories ben diferenciades. És per això que en els estudis sobre el món antic distingim tres tipus de fonts malgrat que una de les tres categories pot incloure les altres dues.

Ara centrem-nos en les **fonts escrites**, a vegades també anomenades fonts documentals. Aquestes fonts són molt diverses, ja que ens han arribat nombroses escriptures, que alhora representen moltes llengües, del món antic. Algunes d'aquestes escriptures i llengües estan desxifrades i es poden llegir, d'altres només ho estan parcialment, i algunes encara són una incògnita per a nosaltres. En alguns casos fins i tot podem llegir l'escriptura però no podem entendre la llengua; en d'altres entenem la llengua però encara no tenim eines consensuades, com diccionaris i gramàtiques, i per tant les traduccions són sempre molt temptatives. L'estudi de les fonts escrites es fa des de la filologia i requereix competències diverses en funció de la geografia i la cronologia en què ens situem, com veurem a partir d'alguns exemples durant aquest curs.

Finalment, disposem de les **imatges** com a font per a estudiar el passat. Les imatges, també referides com iconografia en alguns estudis, són les que ens acosten a la cultura visual del passat. Pintures, relleus, estàtues o gravats, per posar alguns exemples, són algunes de les imatges emprades com a fonts sobretot des de la història de l'art. Dels tres tipus de fonts de què disposem, aquesta és la que és aparentment més senzilla d'interpretar, fet que sovint és un parany. Tendim a percebre les imatges que ens arriben del passat com a representacions fidels d'una realitat determinada, com a instantànies, oblidant que, com les fonts escrites, per exemple, es van produir amb una intencionalitat concreta i fent unes tries determinades, de manera que necessiten, com les altres fonts, unes precaucions de mètode i uns coneixements específics per tal d'extreure'n interpretacions al més fidedignes possible.

Els tres tipus de fonts que hem presentat tenen una sèrie de **limitacions** comunes que alhora e condicionen l'estudi i les interpretacions posteriors. En destaquem tres:

- l'estat de conservació
- l'atzar de la troballa
- la parcialitat de les fonts

Pel que fa a l'**estat de conservació**, tal com apuntàvem anteriorment, algunes fonts no ens arriben mai, pereixen amb el temps, mentre que altres ens arriben tan malmeses o en un estat tan fragmentari que ens permet arribar difícilment a conclusions d'una certa entitat.

Una altra limitació és el que podríem anomenar **l'atzar de la troballa**. Altrament dit, en qualsevol moment un nou jaciment, un nou text, una nova imatge, que o bé no s'havien trobat o bé no s'havien pres en consideració (en cas que estiguessin, per exemple, en el magatzem d'un museu sense estudiar), poden canviar tot allò que hem erigit com a part d'un cànon, amb el benen-

tès que el cànon sempre es construeix a partir del que tenim disponible sense preveure l'aparició de possibles elements nous. Què passa, doncs, si trobem un estri determinat després d'afirmar que en el període Y la cultura X no el feia servir perquè mai no l'hem trobat en cap jaciment? O si en un moment X no tenim textos que parlin de Y i després en trobem exemples? Quan això succeeix, sens dubte cal revisar tot el discurs i tornar a pensar la reconstrucció del passat que havíem fet. És per això que cal insistir en el fet que l'estudi del passat és absolutament dinàmic i no pas estàtic o inamovible, com es percep sovint des del present.

Una tercera limitació, especialment rellevant en el cas de les fonts escrites, és la **parcialitat de les fonts**. Amb referència als textos, quan escrivim assumim que qui ens llegeix sobreentén certes coses que formen part d'un context cultural compartit. En conseqüència, quan no compartim el context cultural necessitem allò que no està escrit per a entendre el que sí està escrit. Aquesta és precisament la situació en què ens trobem quan ens aproximem a l'estudi del passat a partir de la lectura d'un text antic. Com va enunciar el sumeròleg **Miquel Civil** fent referència als textos que ens arribaven de Mesopotàmia, com més central sigui un fet cultural per a entendre un grup humà, menys possibilitats tindrem que aquest fet cultural quedi registrat, ja que es tendeix a registrar allò que és excepcional i no pas el que es considera habitual (Civil, 2001).

Exemple

Posem un exemple contemporani sobre la parcialitat de les fonts. Imagineu que d'aquí a molts anys algú troba els reptes que us plantejem en aquest curs i una llista amb els vostres noms i que pot vincular-los tots dos i deduir que sou l'alumnat que cursava *Món antic*. Com podrà saber aquesta persona, amb aquests elements, que la docència de la UOC és en línia? Si troba aquests elements en un context cultural en què l'aprenentatge és exclusivament presencial, podrà deduir que el vostre no ho era i en què consisteix el fet que no ho sigui? On pensarà que estúdieu físicament? Tindrà algun element per a deduir-ho? Avui en dia no podem donar tampoc respostes absolutament tancades a aquestes preguntes, però el context cultural compartit ens permet, sens dubte, posar sobre la taula moltes respostes amb un grau més alt de plausibilitat.

Tenir en compte aquestes limitacions és molt important per a prendre consciència del rol de mediació que assumeix qui es dedica a l'estudi del passat, com apuntàvem anteriorment. Els investigadors i les investigadores, per tant, han de prendre decisions sobre com expliquen aquestes limitacions, fins i tot sobre si les expliquen o no en funció del context en què es difon la recerca. Les decisions que es prenen en aquest sentit solen tenir dos condicionants principals: d'una banda, les tradicions i maneres de fer de cada disciplina acadèmica (vegeu l'apartat 1.2.2), i, de l'altra, la perspectiva o marc teòric que apliquem per a estudiar les fonts, com veurem a continuació (vegeu l'apartat 1.3).

1.2.2. Les disciplines acadèmiques

Si ens centrem en les fonts, hi ha tres disciplines bàsiques que es dediquen a estudiar el passat, tal com hem apuntat anteriorment:

Miquel Civil i Desveus (Sabadell, 1926 - Chicago, 2019)

Miquel Civil i Desveus (Sabadell, 1926 - Chicago, 2019) va treballar durant pràcticament quaranta anys a l'Oriental Institute de la Universitat de Chicago. Allà va impartir classes de llengua sumèria, matèria de la qual va ser un dels més reconeguts experts de tot el món. Civil va tenir el primer contacte amb el sumeri a l'Abadia de Montserrat, i es va doctorar a París, des d'on va marxar als Estats Units. Als Estats Units, a més de dedicar-se la seva tasca docent i investigadora, es va involucrar com a epigrafista a la missió de Nippur, a l'actual Iraq, i va col·laborar en nombroses publicacions de referència per als estudis sobre les llengües de la Mesopotàmia antiga.

- L'**arqueologia**, que parteix de la cultura material.
- La **filologia**, que parteix de les fonts escrites.
- La **història de l'art**, que parteix de les imatges.

Quin paper té la **història** en aquest esquema general? La història té en compte les diferents fonts treballades per cadascuna de les disciplines anteriors i, considerant-les en conjunt, proposa reconstruccions el més complexes i completes possibles dels diferents aspectes de la vida en temps passats. Malgrat això, cal dir que la història ha estat (i és) vinculada molt estretament a les fonts escrites, complementant així la tasca que es duu a terme des de la filologia i assumint un rol més interpretatiu si comparem ambdues disciplines. Per tant, tot i que l'ideal és la combinació de totes les fonts disponibles, a la pràctica molts estudis històrics parteixen exclusivament de les fonts escrites (o, si més no, els atorguen un cert lloc de privilegi) com a conseqüència de tradicions acadèmiques, d'una banda, i d'especialitzacions disciplinàries, de l'altra. Tenir tots aquests factors en compte és fonamental per a entendre millor el perquè d'algunes propostes i interpretacions i la necessitat, i alhora dificultat, de dur a terme un estudi multidisciplinari.

Si en lloc de fixar-nos en la tipologia de les fonts ens centrem en la **geografia** i en la **cronologia d'aquestes fonts**, el ventall de disciplines que es dediquen a estudiar el passat s'atomitza i passem a parlar d'egiptologia (per a l'estudi de l'Egipte antic), assiriologia (per a l'estudi del Pròxim Orient antic) o sinologia (per a l'estudi de la Xina), entre moltes altres. Al seu torn, cadascuna d'aquestes disciplines conté altres subdisciplines. En aquest sentit, algú que es dedica a l'egiptologia, a més de conèixer els grans trets dels tres mil anys aproximadament que es considera que conformen la història de l'Egipte antic, coneix amb detalls un tipus de fonts de cronologies, i de vegades fins i tot de geografies, determinades.

Posar en comú la recerca de cadascuna d'aquestes especialitats, perspectives i disciplines per tal de **construir discursos històrics de síntesi** és sens dubte un dels reptes dels i de les especialistes i una de les dificultats evidents. Cada disciplina fa servir el seu argot, la seva terminologia per a referir-se a un període o un altre, i té els seus propis debats. És per això que, tot i que en aquest curs us proposem algunes síntesis, quan consulteu alguns dels recursos d'aprenentatge podreu observar diferents nivells de detalls i punts de vista complementaris però en alguns casos lleugerament discordants. Aquesta és sens dubte una de les riqueses de l'estudi del passat que us encoratgem a aprendre a gaudir durant aquest curs.

Una darrera divisió disciplinària habitual que cal esmentar aquí és la que sol distingir la **prehistòria** de la **història**. En aquesta divisió el canvi de l'una a l'altra el marca tradicionalment l'aparició de l'escriptura. En aquest marc, en el cas de Mesopotàmia, per exemple, parlariem de prehistòria fins a mitjan quart mil·lenni a.C. i començariem a parlar d'història al final d'aquest quart mil·lenni, que és quan es daten les primeres mostres d'escriptura cuneïforme.

Aquesta divisió ha estat contestada àmpliament, no solament pel seu pòsit evolucionista i per la centralitat que es confereix a l'escriptura atorgant-li un lloc de privilegi en la interpretació històrica, sinó també per haver-se aplicat de manera arbitrària en alguns casos. En aquest sentit, cal recordar que les cultures minoica i micènica es consideren sovint prehistòria malgrat tenir escriptura (podeu observar aquest patró en alguns manuals i museus), mentre que les societats actuals que viuen sense escriptura queden en els limbes segons aquesta mateixa divisió.

Malgrat les crítiques i l'acord actual en la visió d'aquestes problemàtiques, la divisió es manté sovint precisament per una qüestió pràctica vinculada a les tradicionals divisions disciplinàries. A les universitats europees, per exemple, els departaments d'història (subdividits habitualment per cronologies) i els de prehistòria solen estar separats, i les persones que treballen en aquests departaments s'incardinen en tradicions i disciplines acadèmiques també diferenciades. És per això que aquesta i altres divisions que hem plantejat aquí, tot i que tenen esclatxes i han estat qüestionades, es mantenen en major o menor mesura. Com en el cas de les limitacions de les fonts que tractàvem anteriorment, cal pensar en aquests factors per a entendre millor algunes de les tries i enfocaments tant dels temes desenvolupats en aquest curs com de la bibliografia complementària que us proposem en cadascun dels mòduls.

1.3. Des d'on estudiem el passat?

El coneixement està sempre situat. En altres paraules, el nostre context, tot allò que configura la nostra visió del món de manera conscient o inconscient, les nostres experiències, tenen una influència clara en la nostra manera de construir el coneixement en termes generals, i per tant també el coneixement del món antic. La presa de consciència d'aquesta influència del context, vinculada estretament amb el derrocament de la il·lusió d'objectivitat, són els pilars que sustenten una bona part de les maneres d'escriure història avui en dia, en particular les que fan ús de les teories crítiques. Per tant, la finalitat última de les **teories crítiques** no és eliminar possibles biaixos fruit d'aquesta influència del context, sinó ser-ne plenament conscients mirant d'individuï els biaixos que són discriminatoris per algun motiu per afavorir, per contra, els que promouen la no-discriminació. Per tant, es reconeix que és impossible i poc desitjable relatar «el passat», un únic passat (en singular) que busca uns fets o una veritat. En canvi, cal proveir la societat d'interpretacions i lectures basades en l'escrutini acurat de les fonts aplicant marcs teòrics determinats i explícits i, per tant, visions complexes i plurals del passat.

Aquesta presa de consciència i aquest canvi de paradigma que acabem de resumir es va donar durant el segle XX a partir de diferents moviments filosòfics i polítics que van tenir influència en diferents escoles i tradicions d'estudi de la

història i de l'arqueologia. A continuació en presentem breument algunes que seran claus per a entendre i considerar els diferents reptes que us plantejem en aquest curs.

1.3.1. De la història «des de dalt» a la història «des de baix»

Durant segles, la història es va ocupar només dels assumptes polítics i militars descrits a partir de les vides de les elits. La història era en bona part un mer llistat de governants: la vida quotidiana i tot el que aparentment no afectava aquestes elits era ignorat sistemàticament. L'emergència del que es coneix com a «**història des de baix**» va canviar radicalment aquest panorama incorporant altres grups socials a la recerca històrica. En paraules de Josep Fontana:

«el mayor de los desafíos que se ha planteado la historia en la segunda mitad del siglo XX, y que sigue vigente a comienzos del XXI, es el de superar el viejo esquema tradicional que explicaba una fábula de progreso universal en términos eurocéntricos [...] y que tenía como protagonistas esenciales a los grupos dominantes, políticos y económicos, de las sociedades desarrolladas, que se suponía que eran los actores decisivos de este tipo de progreso, dejando al margen de la historia a los grupos subalternos y a la inmensa mayoría de las mujeres» (Fontana, 2010 [2002], pàg. 163).

Segons l'historiador **Eric Hobsbawm**, els orígens d'aquesta tendència vinculada a la història social es remunten als segles XVIII i XIX, especialment pel que fa als historiadors de tradició marxista i socialista. Va ser aleshores que va sorgir un primer interès per retratar una història que anés més enllà de la història política. És el que Hobsbawm denominà la «**història de la gent corrent**», en la qual el pes dels moviments obrers del moment tingué un paper clarament rellevant. S'evidenciava així el vincle entre els esdeveniments del moment en què s'escriu la història i la manera en què s'escriu (Hobsbawm, 1988, pàg. 13-16).

Però el primer moment en què podem parlar d'**història social** pròpiament dita va ser l'inici del segle XX. No és casual que es donés aquest primer apogeu en uns anys profundament marcats per les guerres mundials (1914-1918 i 1939-1945). No en va fou a França i a Gran Bretanya que van sorgir alguns dels historiadors i de les institucions que serien més influents. En el període d'entreguerres als Estats Units també va sorgir simultàniament la generació dels denominats *new historians*, i la influència dels economistes que en aquest país es dedicaven a la història econòmica va començar a deixar-se notar també a Europa.

Eric Hobsbawm
(Alexandria, 1917 -
Londres, 2012)

Eric Hobsbawm (Alexandria, 1917 - Londres, 2012) és un dels historiadors britànics més influents del segle XX. Va impartir docència en diferents centres de referència de l'àmbit anglosaxó, com el Birkbeck College de la Universitat de Londres, la Universitat de Stanford, i The New School for Social Research de Manhattan, Nova York. També va ser membre de l'Acadèmia Britànica. Es va interessar especialment pel rol de la «gent corrent» en moments de canvi com la Revolució Industrial. Va ser un escriptor prolífic, i cal destacar la seva influent història del segle XX, publicada en anglès el 1994 i traduïda al castellà el 1995 amb el títol *Historia del siglo XX. 1914-1991*.

A la dècada dels anys vint, a la Gran Bretanya es va fundar la Economic History Society (el 1926) i a França es va començar a publicar la mítica revista *Annales d'Histoire Économique et Sociale* (el 1929), fundada per **Marc Bloch** (Lió, 1886 - Saint-Didier-de-Formans, 1944) i **Lucien Febvre** (Nancy, 1878 - Saint-Amour, 1956). Tal com descriu l'historiador **Julián Casanova**, per a Bloch i Febvre es tractava de combatre «el tríu formado por la historia política, la historia narrativa y la historia episódica (*événementielle*). Para Bloch y Febvre eso era la pseudohistoria, "historia superficial". Lo que había que poner en su lugar era "historia en profundidad", una historia económica, social y mental que estudiara la interrelación del individuo y la sociedad» (Casanova, 1991, pàg. 25, vegeu el comentari en el requadre bibliografia).

Les propostes desenvolupades als països esmentats aquí van ser diferents, però presentaven alguns punts comuns. Totes van sorgir per a tractar d'explicar les noves realitats socials sorgides després de la Revolució Industrial i fruit d'un nou model bèl·lic, el de les dues guerres mundials, que involucrava la població civil d'una manera diferent de com s'havia conegut fins aleshores. En efecte, eren moments de crisi i de canvi en els quals eren necessaris nous models que expliquessin una realitat social en plena transformació. Per primera vegada s'ampliava el ventall de fonts que es consideraven aptes per a reconstruir la història, es començava a considerar el treball multidisciplinari com una peça clau.

Després de les dues guerres mundials el panorama general havia canviat en tots els nivells, també en el que feia referència a l'estudi de la història. El projecte emprès per Febvre i Bloch va continuar només amb Febvre al capdavant, ja que Bloch va ser víctima de la persecució de la població jueva i va acabar executat el 1944, pocs dies després del desembarcament de Normandia. Uns anys més tard, amb la mort de Febvre el 1956, fou l'historiador **Fernand Braudel** (Luméville-en-Ornois, 1902 - Cluses, 1985), també francès, que se situà al capdavant del projecte dels *Annales*, i es produí una renovació que donaria un nou gir a la proposta en un moment en què la història social ja s'havia incorporat plenament com a especialitat en el món acadèmic. Braudel és conegut i citat especialment en estudis posteriors per haver encunyat el concepte de *longue durée*, que fa referència, com el nom indica, als temps històrics llargs, que permeten defugir precisament aquella història episòdica (*événementielle*) que ja denunciaven com a poc productiva Bloch i Febvre. A més, aquesta perspectiva posa el focus en les estructures. Amb l'aplicació d'aquest concepte a la seva recerca, Braudel evidenciava que l'escala temporal en què ens fixem canvia els resultats de la nostra recerca. Cal, doncs, combinar fonts, perspectives i escales temporals per a dotar els relats històrics de complexitat i no centrar-se en un sol element o en una sola escala temporal, com es tendia a fer fins aleshores.

A partir de les dècades dels anys seixanta i setanta del segle xx, l'emergència de la **història des de baix** (*history from below*), hereva de les primeres propostes d'història social i vinculada estretament a l'aplicació del marxisme als estudis històrics, va arrelar amb més força sota el guiatge d'historiadors com el brità-

Bibliografia

Julián Casanova (Terol, 1956) és catedràtic d'Història Contemporània a la Universitat de Saragossa i l'autor de la monografia *La historia social y los historiadores* (Editorial Crítica, 1991), molt útil per a aprofundir en la historiografia de la història social i les seves diferents derivades. És especialment suggeridora l'anàlisi que fa del que ell anomena «el secano español», en la qual analitza el perquè de la impermeabilitat de la historiografia espanyola en el moment d'auge de la història social.

nic **Edward Palmer Thompson** (Oxford, 1924 - Worcester, 1993). Thompson, autor de la destacada monografia *The making of the English working class* (1963; vegeu Thompson, 2012, per a la traducció castellana), es va interessar per establir vincles entre els treballs previs de la història social i les noves tendències que sorgien en l'estudi de la història. Tal com recull Fontana (2010, pàg. 81), Hobsbawm va afirmar que Thompson era un historiador capaç de produir una cosa diferent i va arribar a qualificar-lo de geni.

A partir d'aquest moment, malgrat els orígens comuns que hem desglossat per a la història social i la història des de baix, ambdues van traçar trajectòries que a vegades poden estar molt allunyades. Així, mentre que la història des de baix sol tenir el punt d'interès en els individus i els grups socials en el marc de les grans estructures, la història social sol interessar-se més per les estructures socials, i en alguns casos fins i tot pot tenir les elits com a focus d'estudi. D'aquesta manera, doncs, la història des de baix ubica en l'esdevenir històric grups de persones que haurien quedat fora del seu relat d'una altra manera.

Tal com afirma l'historiador Jim Sharpe (1993, pàg. 58), «la historia desde abajo nos ayuda a quienes no hemos nacido con una cuchara de plata en la boca a convencernos de que tenemos un pasado, de que venimos de alguna parte». S'evidencia així el component eminentment polític i reivindicatiu, vinculat a la producció del coneixement amb una finalitat «emancipatòria» (en termes de la dècada dels seixanta del segle xx) de la història des de baix. Aquest vesant també fou compartit per altres aproximacions crítiques que presentem a continuació, com és el cas de les proposades des dels estudis de gènere. En tots aquests casos és ben palès el vincle entre estudi del passat i intervenció en el present i en el futur amb què obríem aquest text.

1.3.2. De l'arqueologia tradicional a l'arqueologia processual i l'arqueologia postprocessual

La dècada dels anys seixanta del segle xx fou també un moment de canvi en el si de l'arqueologia, disciplina en què se succeïren una sèrie de propostes i de debats que qüestionaren i canviaren el marc en què s'havia desenvolupat l'arqueologia tradicional fins al moment. Algunes d'aquestes propostes tenien paral·lels clars amb alguns plantejaments de la història des de baix; d'altres, en canvi, estaven vinculades als problemes específics de les fonts amb què treballa l'arqueologia. Totes, però, es diferenciaven de l'arqueologia tradicional perquè cercaven ser explicatives i no merament descriptives.

La primera d'aquestes propostes és la *new archaeology*, nom amb què es va donar a conèixer aquesta proposta inicialment. També coneguda posteriorment com a **arqueologia processual**, adoptà aquesta denominació per la centralitat que conferia als anomenats processos culturals, un enfocament que tenia un cert paral·lisme amb la proposta de la *longue durée* de Braudel que hem esmentat prèviament (vegeu l'apartat 1.3.1).

Reflexió

Tant la història social com la història des de baix han estat i són molt influents i, gràcies a les seves propostes, s'han fet canvis importants en les maneres d'estudiar i relatar el passat. Malgrat això, la centralitat de la història des de dalt és palmària: continuem estudiant el passat partint d'una periodització fixada a partir d'aquesta mirada, que no té en compte la gent corrent sinó les elits i els governants. Us convidem, doncs, a reflexionar sobre el repte que comporta sovint integrar noves perspectives per a estudiar el passat sense canviar completament els paràmetres en què ens movem.

La *new archaeology* prengué com a punt de partida l'anomenada **teoria d'abast mitjà**, que posa en el centre el debat sobre com establir el vincle entre les dades arqueològiques estàtiques que ens arriben en el present i les societats dinàmiques del passat que volem estudiar. Una de les propostes innovadores per a establir aquest vincle fou l'**etnoarqueologia**, una disciplina que sorgí com a tal fruit dels contactes entre l'antropologia i l'arqueologia. L'objectiu de l'etnoarqueologia era estudiar grups humans actuals per tal de trobar possibles patrons d'interpretació de la cultura material i de comportament en els grups humans del passat (per a saber-ne més, vegeu Hernando, 1995). Un dels principals impulsors de l'etnoarqueologia i de les propostes que es desenvoluparen sota el paraigua de l'arqueologia processual fou **Lewis Roberts Binford** (Norfolk, 1930 - Kirksville, 2011), autor del volum *In pursuit of the past: decoding the archaeological record* (1983), entre d'altres.

D'altra banda, l'arqueologia processual entenia l'**arqueologia com a ciència**, i d'aquí que sovint se l'hagi qualificat com **neopositivista**, ja que sostenia que totes les afirmacions i propostes que es fan en la recerca arqueològica s'han de poder comprovar per mètodes científics i amb el mètode hipoteticodeductiu, és a dir aquell que primer planteja una hipòtesi i tot seguit fa l'escrutini de les dades que són en les fonts per tal de confirmar o refutar aquesta hipòtesi. També en aquest mateix sentit es conferia rellevància a l'estadística com una eina que permetia adoptar un enfocament quantitatiu i no merament qualitatiu.

En la segona accepció del *Diccionari* de l'Institut d'Estudis Catalans es defineix el positivisme com la 'doctrina filosòfica segons la qual s'ha de renunciar a la metafísica i limitar-se al coneixement que proporcionen les ciències positives'. El neopositivisme, doncs, assumiria aquests mateixos postulats a la segona meitat del segle XX, mentre que el positivisme filosòfic pròpiament dit seria del segle XIX.

Com a contrapunt d'algunes de les propostes de l'arqueologia processual, durant la dècada dels vuitanta del segle XX sorgí l'**arqueologia contextual**, també anomenada **arqueologia postprocessual**. L'arqueologia postprocessual evidenciava alguns dels límits tant de la teoria d'abast mitjà com del positivisme, que com acabem de veure eren dos dels pilars de l'arqueologia processual. En aquest sentit rebutjava clarament la separació de teoria i dades denunciant que el que considerem dades ja té sempre una càrrega teòrica implícita. A més, una altra discrepància era que la nova proposta s'allunyava de la manera de plantejar la relació entre antropologia i arqueologia. Així, si el 1962 Binford publicava l'article titulat «Archaeology as anthropology» en la revista *American Antiquity*, l'arqueòleg **Ian Hodder** (Bristol, 1948), precursor d'aquest nou corrent, titulà «Archaeology as archaeology» el capítol de conclusions del seu volum *Reading the past*, publicat el 1986.

Bibliografia

In pursuit of the past: decoding the archaeological record (1983) es publicà en traducció al castellà com a *En busca del pasado* (Editorial Crítica, 1988). En aquest volum Binford ofereix una síntesi d'algunes de les seves propostes amb matisos que ell mateix hi va anar aportant amb el pas dels anys i les seves recerques.

Bibliografia

El volum *Reading the past* (1986) de Hodder es publicà el 1988 en traducció al castellà amb el títol *Interpretación en arqueología: corrientes actuales*.

Hodder dedicà el cinquè capítol d'aquest volum a reflexionar sobre els **vincles entre història i arqueologia** i sobre la necessitat, segons ell, de tornar a reforçar aquests vincles i distanciar també d'aquesta manera arqueologia i antropologia. Per a l'arqueologia postprocessual, **el context** era fonamental (com es desprèn del fet que inicialment també es conegués com a arqueologia contextual), i per això es veia com a més productiu el vincle amb la història més que no pas amb l'antropologia. A més, per a aquest corrent, l'atenció al context és precisament el fet diferencial de l'arqueologia respecte d'altres disciplines. En conseqüència, el context havia de tenir un lloc central en els seus postulats.

Pocs anys abans de *Reading the past*, Hodder publicà *Symbols in action* (1982), un altre volum molt influent i que es considerà que assentava les bases de l'arqueologia postprocessual. En aquest treball Hodder emfasitzava que **la cultura material no és passiva**, sinó que és activa, és un reflex tant del comportament humà i de les normes que el regeixen com de la transformació d'aquestes normes. I també en aquesta línia defensava que són precisament els individus, també actius, els qui creen aquesta cultura material que no és, per tant, un mer reflex de la societat sinó un testimoni de les accions de les persones que conformen aquesta societat. Aquestes propostes estarien vinculades amb el plantejament de la història des de baix, que insisteix en la necessitat de centrar l'atenció en les persones més que no pas en les estructures, com proposava la història social.

Veiem, doncs, que l'arqueologia postprocessual sorgia de manera explícita com una crítica a la proposta anterior. Tal com resumia el mateix Hodder (1988 [1986], pàg. 190), aquesta nova línia «supone diversidad y falta de consenso. Se caracteriza por el debate y la incertidumbre acerca de los problemas fundamentales poco discutidos anteriormente en arqueología. Es más un planteamiento de preguntas que una provisión de respuestas».

Aquest plantejament de més preguntes que respostes ja tenia alguns ecos de la postmodernitat i albirava algunes de les propostes que anirien sorgint també durant la dècada dels vuitanta i dels noranta del segle xx, com per exemple les anomenades arqueologies de la complexitat o l'arqueologia del gènere (vegeu l'apartat 1.3.3). Aquestes diferents propostes posen especial èmfasi, com fa també l'arqueologia postprocessual que planteja Hodder, en la no existència de lectures correctes o incorrectes de les dades: simplement hi ha moltes lectures possibles i cal, a partir d'un estudi acurat del context i de l'aplicació també curosa i explícita dels marcs teòrics, destriar les més plausibles.

1.3.3. Les perspectives de gènere i l'estudi del món antic

A la dècada dels anys seixanta del segle xx, en un context de canvi polític i social en què les desigualtats entre homes i dones se situaren en el centre del debat gràcies al feminisme, entrà la **història de les dones** amb força a l'acadèmia. Es prenia consciència de la parcialitat dels relats històrics que fins aleshores incloïen pretesament homes i dones però que, a la pràctica, es fixa-

Reflexió

El debat sobre la rellevància del context és molt vigent i no està gens tancat en l'àmbit dels estudis sobre el món antic en sentit ampli. Pensem en els objectes de procedència desconeguda que circulen en els mercats d'antiguitats. Cal estudiar-los o no? Si els estudiem, legitimem certs mercats? Si els oblidem, perdem una informació valuosa sobre el passat? No són respostes senzilles, i us proposem pensar-hi durant el curs no solament quan treballem els diferents reptes, sinó quan visiteu museus i jaciments o bé quan llegiu bibliografia complementària. Fixeu-vos en els objectes que consten com a «procedència desconeguda», i per tant sense context, i comprovareu que no són una excepció.

ven de manera quasi exclusiva en els homes i en algunes activitats en què n'eren els protagonistes. Aquesta constatació tingué paral·lelismes clars amb el que propugnava també la història des de baix: calia incloure en el discurs les persones que havien quedat en els marges, i en aquell moment s'evidencià que les dones havien quedat precisament en aquests marges del relat històric.

Roberta Gilchrist defineix així *feminisme* en el glossari de termes relacionats amb els estudis de gènere que inclou en la monografia *Gender in archaeology* (1999): «Convicció política que es poden desafiar les relacions de poder existents entre homes i dones».

La història de les dones i els anomenats *women's studies* són encara ara camps d'estudi ben vius, però la perspectiva s'ha enriquit respecte del que s'impulsà inicialment. En aquest sentit, a la dècada dels anys vuitanta del segle XX algunes investigadores alertaren del fet que incloure dones en el discurs històric no era suficient i calia repensar uns discursos que no solament havien fet les dones pràcticament invisibles, sinó que a més eren sovint discriminatoris. Fou aleshores quan entrà en joc l'ús de «gènere» com a categoria útil per a l'anàlisi històrica, fent així una paràfrasi del títol d'un article de referència, sobre aquest assumpte que Joan W. Scott (Nova York, 1941) publicà el 1986 (vegeu Scott 1990 per la traducció castellana).

Roberta Gilchrist defineix així *gènere* en el glossari de termes relacionats amb els estudis de gènere que inclou en la monografia *Gender in archaeology* (1999): «Interpretació cultural de la diferència sexual que resulta en la categorització d'individus, artefactes, espais i cossos».

En relació a aquest ús de *gènere* com a categoria analítica, sorgia també la necessitat de canviar els marcs de producció del coneixement, entenent que diferents estadis d'aquesta producció del coneixement tendien a excloure i discriminar les dones i que, per tant, el problema residia precisament aquí. Si això era així, no era per tant sorprenent que en el producte final de la recerca les dones fossin o bé invisibles o bé altament estereotipades.

Aquestes dues propostes, és a dir incloure *gènere* com a categoria d'anàlisi i repensar marcs teòrics, prengueren formes diverses i foren el germen d'algunes de les tendències en estudis de gènere que encara ara són vigents en la recerca. A continuació presentem breument dues d'aquestes tendències i les seves precursoras: les anomenades epistemologies feministes, d'una banda, i l'arqueologia del gènere, de l'altra, dues propostes especialment útils per a estudiar el passat. D'aquestes precursoras partiran alguns dels plantejaments d'aquest curs, i per tant caldrà que les tingueu presents en estudiar els diferents recursos que us proposem per a cada repte.

Bibliografia

L'obra de referència, que es considera pionera de la història de les dones, és la monumental compilació en quatre volums titulada *Histoire mondiale de la femme* (1965-1967), coordinada per l'historiador i llatí francès Pierre Grimal (1912-1996). La compilació es publicà en traducció al castellà com a *Historia mundial de la mujer* (Editorial Grijalbo, 1973-1974).

Les epistemologies feministes

Les anomenades epistemologies feministes van sorgir en el si de la biologia als anys vuitanta del segle xx, quan un conjunt d'investigadores d'àmbit anglosaxó denuncià, en el seu camp de recerca, la presència d'**androcentrisme**, és a dir, la tendència a privilegiar una visió del món centrada en el punt de vista masculí.

En evidenciar aquest androcentrisme, les epistemologies feministes qüestionaven seriosament les **presumptes neutralitat i objectivitat** del procés de producció del coneixement en totes les seves fases: des de la tria dels temes d'estudi i el plantejament de les preguntes de recerca fins a la comunicació dels resultats d'aquesta recerca. Per a contrarestar aquesta situació, aquestes investigadores proposaven, en primer lloc, una anàlisi dels processos de producció del coneixement, i, tot seguit, el treball amb **nous marcs teòrics**.

D'entre aquests marcs teòrics el que més fortuna tingué fou el dels «**coneixements situats**», una proposta el nucli de la qual ja s'havia enunciat altres vegades i que elles reelaboraren. Un exemple d'aquests precedents és **Hannah Arendt**, que va plantejar el tema dels coneixements situats en un assaig sobre el concepte d'història, explicitant que tant aquesta disciplina com la física són subjectives (Arendt, 2003 [1961], pàg. 80-81).

Uns anys més tard, des de les epistemologies feministes s'afirmà, agafant aquest fil com a punt de partida, que l'objectivitat, tal com s'havia entès i formulat des del positivisme, és una quimera, ja que produïm coneixement des d'un context concret, amb una sèrie de condicionants i no de manera aïllada de la societat. No era possible, per tant, diferenciar objectivitat de subjectivitat, perquè partir d'una subjectivitat de la qual no ens podem desprendre (i tampoc no és desitjable que ho fem) impossibilita assolir la presumpta objectivitat.

Les epistemologies feministes insisteixen en el fet que el coneixement el construïm sempre des de la nostra pròpia i particular parcel·la, i per tant amb influències del lloc en què hem nascut i vivim, del nostre gènere, la nostra edat, el nostre estatus, etc. Del que es tracta, doncs, no és de mirar de despullar-nos d'aquestes influències, ja que això és impossible: es tracta de reconèixer-les i de **dir sempre explícitament quines influències tenim i des d'on escrivim** quan fem història.

Dues de les representants més destacades de les epistemologies feministes són les biòlogues nord-americanes **Sandra Harding** (1935) i **Donna Haraway** (1944). Ambdues han mantingut debats fructífers durant la seva vida, i als anys vuitanta del segle xx enunciaren dues propostes que afegixen matisos al que acabem d'exposar. Harding (1986; vegeu Harding, 1996, per a la traducció castellana) formulà el que anomenà *standpoint epistemology* (**epistemologia del punt de vista**) defensant que els i les qui estan en posicions subordinades tenen un punt de vista privilegiat, ja que el seu punt de vista sol ser menys esbi-

Reflexió

Epistemologia fa referència, en efecte, a la teoria del coneixement. Des d'una perspectiva feminista, Roberta Gilchrist enriqueix la definició en el seu glossari de termes relacionats amb els estudis de gènere, que inclou a la monografia *Gender in archaeology* (1999), i fa aquesta proposta: «Una teoria del coneixement sobre la justificació de les afirmacions de coneixement i que s'ocupa tant de les metodologies com dels mitjans de validació». Com podeu observar, posa especial èmfasi en les justificacions i les validacions, posant en relleu els factors més subjectius de la producció del coneixement.

Hannah Arendt (Linden-Limmer, 1906 - Nova York, 1975)

Hannah Arendt (Linden-Limmer, 1906 - Nova York, 1975) ha estat una de les pensadores més influents del segle xx. D'origen jueu, es va exiliar als Estats Units, on escriví diversos assaigs sobre temes com els totalitarismes o el concepte de revolució, els quals vinculaven filosofia amb política. També va reflexionar sobre la història en l'assaig al qual aquí referim la reflexió sobre els coneixements situats. L'assaig es titula *El concepte d'història: antic i modern* i es publicà per primera vegada el 1961 en el recull d'escrits *Between past and future*. El volum es traduí al castellà amb el títol *Entre el pasado y el futuro: ocho ejercicios de reflexión política* (Ediciones Península, 2013).

aixat que el dels seus opressors. Haraway (1988; vegeu Haraway, 1995, per a la traducció castellana) proposà, com a reacció a la proposta de Harding, parlar de *situated knowledges* (**coneixements situats**) defensant que no hi ha punts de vista privilegiats, sinó que hi ha punts de vista diversos que parteixen de condicionants, també diversos, que cal fer explícits. Per a Haraway, per tant, és més important destacar la diversitat dels punts de vista que establir-ne una possible jerarquització.

L'arqueologia del gènere

Als anys vuitanta del segle XX, coetàniament per tant al moment d'eclosió de les epistemologies feministes, sorgí un nou corrent sota el paraigua de les arqueologies socials crítiques: l'arqueologia del gènere. Compartia amb les epistemologies feministes la detecció de l'androcentrisme en la recerca i el qüestionament dels processos de producció de coneixement. En aquest cas, però, es fixava en com tot això succeïa d'una manera concreta en els estudis sobre el món antic.

D'altra banda, l'arqueologia del gènere també compartia, amb els diferents corrents i àmbits en què es desenvoluparen els estudis de gènere dels anys vuitanta del segle XX, la necessitat de considerar el gènere com una categoria d'anàlisi que havia de permetre **anar més enllà d'«afegir dones i remenar»** (*add women and stir*) seguint la formulació que va fer d'aquesta problemàtica l'antropòloga i arqueòloga Ruth Tringham (1999 [1991]).

L'arqueologia del gènere també va denunciar abastament el perill o els perills de prendre com a punt de partida per a la recerca, habitualment de manera inconscient, **idees preconcebudes** que acabaven alimentant **estereotips** sobre els homes i les dones, sobre les masculinitats i les feminitats. Denunciava que un ús acrític d'estereotips de gènere en l'estudi del passat acabava legitimant l'asimetria i les desigualtats entre homes i dones en el present, posant èmfasi de nou en la idea del vincle entre passat, present i futur amb què hem obert aquest mòdul (vegeu l'apartat 1.1).

Hi ha dos textos que es consideren pioners o fins i tot fundacionals d'aquesta arqueologia del gènere: d'una banda, l'article «**Archaeology and the study of gender**», escrit conjuntament per **Margaret W. Conkey** i **Janet D. Spector** i publicat el 1984; de l'altra, el volum *Engendering archaeology*, editat per **Joan M. Gero** en col·laboració amb **Conkey** i publicat el 1991.

L'article de Conkey i Spector definia conceptes bàsics i posava sobre la taula alguns assumptes que són fonamentals per a canviar la perspectiva d'anàlisi. Un d'aquests assumptes era la seva denúncia, habitual des de diferents àmbits dels estudis de gènere, de la vinculació dels homes a la cultura i les dones a la natura i, en conseqüència, dels homes a l'interès general i de les dones a l'interès particular. En aquest sentit, afirmaven, fent referència a com fem servir **home** i **humanitat** com a termes genèrics en història, que «la nostra tra-

Margaret W. Conkey, Joan M. Gero, Ruth Tringham i Janet D. Spector

Les autores de referència de l'arqueologia del gènere són Margaret W. Conkey (1943), Joan M. Gero (1944-2016), Ruth Tringham (1940) i Janet D. Spector (1944-2011). Totes elles estigueren o estan vinculades a diferents universitats dels Estats Units: Conkey i Tringham a la Universitat de Califòrnia, a Berkeley; Gero a l'American University de Washington, i Spector a la Universitat de Minnesota.

dició cultural es basa en un error conceptual fonamental. “Home” i “humanitat” no són generals sinó exclusius: són parcials i en conseqüència també ho és la recerca sobre home i humanitat» (Conkey i Spector, 1984, pàg. 2).

Aquesta observació de Conkey i Spector és polèmica i debatuda de manera encesa encara avui en dia en història però també molt especialment en filologia i lingüística. En aquests àmbits es discuteix la pertinença de l'ús del gènere gramatical masculí com a genèric en llengües romàniques com les nostres. Mentre que algunes postures defensen que el masculí és en efecte un genèric que inclou masculí i femení, d'altres denuncien, en la línia de la proposta de Conkey i Spector, que en realitat no és un genèric.

En aquest sentit us plantegem algunes preguntes perquè reflexioneu sobre aquest debat en relació amb l'estudi del passat.

- Si el masculí és genèric, per què cal publicar llibres d'història dedicats exclusivament a les dones, amb títols com *Les dones a Roma*, per posar un exemple tipus?
- Els llibres de caire general inclouen efectivament les dones o són bàsicament llibres sobre els homes d'unes classes socials determinades?
- Per què és habitual tractar temes com el matrimoni i la criança en un llibre que es tituli *Les dones a Roma* (o similar), mentre que aquests temes solen ser absents i en canvi trobem llistes de governants i de batalles en un de titulat *Història de Roma* (o similar)?

Pel que fa al segon text fonamental de l'arqueologia del gènere, *Engendering archaeology* (1991), editat per Conkey i Gero, aquest volum recollia alguns dels debats que hem apuntat sobre el que comporta aplicar perspectives de gènere a l'estudi del passat. En la introducció les editores explicitaven que afegir dones o casos d'estudi relacionats amb dones a la recerca no era suficient: calia, d'una banda, **considerar el gènere juntament amb l'edat o l'estatus** per a entendre que les **dones no són un grup homogeni** i que per tant no les podem incloure sense tenir en compte aquesta complexitat. D'aquí també que des dels estudis de gènere s'insisteixi a fer servir el plural i parlar de *dones* i no de *dona* a l'antiguitat, per exemple. D'altra banda, Conkey i Gero recordaven que incloure les dones en un discurs ja existent que les discriminava no era suficient: calia canviar perspectives i marcs d'anàlisi per a poder desfer precisament aquesta aproximació discriminatòria.

Bibliografia

Aquest volum pioner inclou capítols com el de Ruth Tringham, titulat «Households with faces: the challenge of gender in prehistoric architectural remains» (el 1999 publicat en castellà com a «Casas con caras» dins l'antologia titulada *Arqueología y teoría feminista* [Colomer i altres, editores]). Aquest i altres articles del volum van significar un abans i un després en la manera d'estudiar certs temes no solament en el si dels estudis de gènere sinó també en l'àmbit general de l'estudi del món antic. En aquest cas de Tringham, per exemple, es posava èmfasi en la necessitat de veure persones de carn i ossos i no estructures abstractes, en la línia del que proposava també la història des de baix, quan estudiem el passat.

2. Processos de neolitització

2.1. Neolític, neolitització i altres conceptes afins

Els canvis econòmics, socials i simbòlics succeïts en diversos punts del món, i coneguts com a neolític o procés de neolitització, foren definits per John Lubbock (1865) en primer lloc com a canvi tecnològic *neo-lithic*, 'pedra nova', en relació amb les comunitats paleolítiques anteriors, també conegudes com els darrers caçadors-recol·lectors. Aquest procés, evidenciat per una clara diversitat geogràfica, cronològica i de registre arqueològic, ha estat i continua essent objecte d'estudi arreu del món.

Nombrosos especialistes han fet seves les principals aportacions a un fenomen global caracteritzat per un canvi en el patró de subsistència i l'aparició de la denominada **economia de producció d'aliments**. Un procés que s'ha considerat sovint un «*package*» on participen processos com la **domesticació de plantes i animals** (transformacions genètiques i comportamentals), els **canvi tecnològics** (aparició de la ceràmica, estructures d'emmagatzematge, eines tallades i polides) o les **transformacions socials** (sedentarisme, aparició dels poblats i els edificis comunitaris) i també **simbòliques** (representació de figures femenines i altres possibles divinitats), entre d'altres.

Taula 1: Principals elements caracteritzadors del neolític per àrees geogràfiques (datacions a.C.)

Tipus d'innovació / Àrea geogràfica	Amèrica			Àfrica	Europa		Euràsia	
	Andes	Mesoamèrica	Est de nord-amèrica	Àfrica subsahariana	Mediterrani occidental	Mediterrani continental	Creixent fèrtil	Xina
Domesticació de plantes	4.500	≤ 3.000	2.500	4.000	5.600	3.500	10.000	8.500
Domesticació d'animals	3.500	500	?	2.500	5.600	3.500	8.500	≤ 7.500
Sedentarisme	caçadors-recol·lectors	no	no	no	5.600	3.500	9.000	≤ 7.500
Aparició de poblats	3.100	1.500	500	2.000	5.600	3.000	9.000	≤ 7.500
Estructures d'emmagatzematge	?	?	?	?	5.600	3.000	9.000	≤ 7.500
Pedra polida	anterior	anterior	2.500	anterior (8.000)	8.000	anterior	10.000	≤ 7.500
Ceràmica	3.100-1.800	1.500	2.500	5.600	5.600	3.500	7.000	≤ 7.500

Font: Elaboració pròpia.

Per què sorgeix aquest procés també ha estat motiu d'estudi. Les hipòtesis evolucionista, determinista, demogràfica o de la mateixa causa social han estat implementades en diversos punts del món. Vegem el que plantegen aquestes diferents aproximacions.

2.1.1. Teories evolucionistes-deterministes

A trets generals, aquestes propostes se centren en les característiques presents que defineixen cada època o fase històrica. Són inherents i corresponen a un fenomen inamovible sense continuïtat en relació amb les èpoques anteriors o posteriors. El principi bàsic se centra en el fet que l'ésser humà té una tendència natural a millorar les seves condicions de vida i en el fet que el mateix progrés i la seva difusió justifiquen la presència del canvi. Són propostes que han estat desenvolupades per autors com Ch. Darwin i V. Gordon Childe, entre altres (vegeu l'annex final).

2.1.2. Teories demogràfiques

Una altra gran línia de recerca la conformen les teories demogràfiques, que defensen que la població humana té una tendència natural al creixement en condicions favorables. Aquest augment demogràfic ha estat associat a un augment d'assentaments i del registre funerari. Per tant, aquest creixement és una causa més, i no pas una conseqüència, d'una gran part del progrés o canvi tecnològic humà.

En aquest context, el desenvolupament de l'agricultura és una estratègia que adopten les diverses poblacions humanes per a estabilitzar la seva supervivència i donar-li continuïtat. El creixement demogràfic fa necessari també el desenvolupament continu de noves estratègies adaptatives, entre les quals hi ha la sedentarització, que es considera el motor clau que estimulà la pressió demogràfica i la necessitat de noves formes de vida. Aquestes propostes són desenvolupades per diversos autors, entre els quals destaquen les aportacions de M. N. Cohen i E. Boserup.

2.1.3. Teories de la causa social i simbòlica

Als anys vuitanta del segle XX, a partir de la nova arqueologia i l'arqueologia postprocessual es va introduir el concepte de canvi social com a motor d'adopció de l'economia de producció. Les estructures socials de cada comunitat i la seva capacitat organitzativa actuen com a motor de canvi, i no coincideixen sempre amb la voluntat d'optimització dels recursos existents. Es tracta de transicions llargues que no parteixen de pràctiques expeditives vinculades a un major aprofitament dels recursos. Mitjançant les aliances i els mecanismes de reciprocitat (actes de comensalitat, banquets, bescanvi de persones,

productes o matèria primera, etc.), es produeix la legitimació del grup i dels seus valors simbòlics. Entre els autors d'aquestes teories destaquen J. Cauvin, I. Hodder i B. Bender.

2.2. Causes i conseqüències de les transformacions econòmiques i socials al neolític

Els fenòmens que han portat a aquest canvi en les comunitats de caçadors-recol·lectors al final del pleistocè han estat motiu de debat durant la segona meitat del segle XX i, encara avui, de controvèrsia. Què és causa i què és conseqüència d'un conjunt de processos cronològics i geogràfics espaiats que s'inicien entorn del 12000 a.C. (Pròxim Orient) i el 300 a.C. (Andes centrals) i alguns dels quals continuen avui dia en una economia global (transgènics, modificació genètica animal, etc.)?

Aquestes transformacions s'han associat a canvis paleoambientals, pressió demogràfica o precarietat estructural, que han estat estudiats com a principals explicacions, si bé la multicausalitat ha dificultat l'establiment d'una hipòtesi unilineal.

Vegem de manera sintètica els grans models que s'han identificat com a causes dels canvis al neolític, les premisses en què es basen, els autors que les han defensat i la crítica que en podem fer. En l'**annex** al mòdul podeu consultar un perfil detallat i les aportacions que van fer algunes de les figures que esmentem a continuació.

Canvis paleoambientals

Premissa

El canvi climàtic de l'inici de l'holocè va donar lloc a la diversificació de les espècies faunístiques i vegetals, i per tant va possibilitar-ne la transformació i gestió directa.

L'existència de períodes d'estrès cíclics entre població i recursos hauria portat a un aprofitament més intensiu d'algunes espècies que precisen més inversió de temps.

Aportacions

G. Childe, L. Braidwood, R. Binford i K. Flannery.

Crítica

Si el canvi climàtic fou transcendental per a l'inici de la domesticació vegetal i animal, per què aquesta transició no es va produir abans?

Pressió demogràfica

Premissa

La població tendeix a incrementar-se més enllà de la capacitat de càrrega del medi. A la fi del pleistocè, la Terra comença a estar saturada.

Una segona variant assumeix que amb l'establiment del sedentarisme la població va començar a expandir-se exponencialment. Entre grups sedentaris ja no seria necessari espaiar els naixements i, per tant, hi hauria una relaxació de les pràctiques del control demogràfic i del control de la reproducció intragrupal.

Aportacions

M. N. Cohen, E. Boserup i L. R. Binford.

Crítica

Actualment les dades etnogràfiques i arqueològiques no semblen avalar aquest model.

Precarietat estructural dels grups caçadors-recol·lectors

Premissa

Els grups caçadors-recol·lectors es caracteritzen per una precarietat estructural, amb conflictes interns, ja que no intervenen en el cicle reproductiu de les plantes i animals. Els períodes d'estrès es resollien desenvolupant noves estratègies i tècniques per a obtenir recursos, la qual cosa implicaria un increment de l'efectivitat en el rendiment sobre els recursos més fiables. Aquesta fou l'estratègia emprada cap al final del pleistocè per a incrementar els recursos subsistencials i que es veuria afavorida per les condicions ambientals específiques.

Premissa

Les societats caçadores-recol·lectores poden tenir un excedent alimentari i demogràfic. Hi ha grups que poden ser productors, i hi ha presència de ceràmica i instrumental de molta i trituració, a més de desforestació important. És documentat que hi ha grups sedentaris i que presenten desigualtats estructurals.

Aportacions

B. Bender, A. Testart, B. Hayden i J. Vicent.

Crítica

Quines evidències hi ha d'aquest excedent (*surplus*) i quin és el paper de les evidències d'emmagatzematge en aquestes comunitats?

Relacions socials i intergrupals

Premissa

L'explotació intensiva del recursos naturals porta a un control i gestió del territori, que pot portar a una apropiació i a un canvi en la relació entre els grups. Aquesta relació es manifesta mitjançant la legitimació de les pràctiques simbòliques.

L'evidència de xarxes d'intercanvi a llarga distància d'objectes i productes forans mostra la complexitat organitzativa en l'àmbit subgrup o supragrupal.

El control d'aquestes comunitats sobre els individus es farà a diversa escala, sobre la base del grau de jerarquització que hagin adoptat. Així, els ancians o el culte als ancestres poden regular una part de la pressió social. El control de la reproducció és farà amb la regulació de l'accés sexual de les dones.

Aportacions

J. Cauvin, I. Hodder, I. Kuijt i F. Frangipane.

Crítica

L'existència de grans xarxes de circulació d'objectes, productes i idees és ben documentada en el context del paleolític superior.

2.3. Motors de sorgiment i transmissió del neolític i la seva vigència

La identificació d'un conjunt d'elements que permeten identificar aquests processos de transformació i adopció del neolític s'han explicat des del difusionisme, l'autoctonisme o l'aculturacionisme, entre altres propostes combinades.

Les propostes difusionistes, desenvolupades per Luigi Luca Cavalli-Sforza i Albert Ammerman i aplicades a Europa, tenen el camp d'estudi actual en els estudis genètics i l'estadística Bayesiana. Altres autors, com G. Baeker, han fomentat les teories autoctonistes o poligenistes sobre la base de la capacitat de l'home per arribar a les mateixes solucions quan es donen situacions similars. Aquestes teories es combinen amb les aculturacionistes, en les quals els processos de transmissió entre comunitats, amb els diversos models d'interacció possibles, haurien portat a crear unes àrees nuclears en relació amb unes zones d'influència i unes altres àrees de tipus perifèric. A continuació repassem amb més detalls aquestes aproximacions.

1) Neolític i difusionisme

El difusionisme és un concepte que s'alimenta de les idees de l'antropologia social del final del segle XIX. S'associa a l'expansió i difusió d'objectes i persones per l'existència d'uniques zones nuclears que actuarien com a focus de creació d'innovació, sota el guiatge d'autors com F. Ratzel o G. E. Smith.

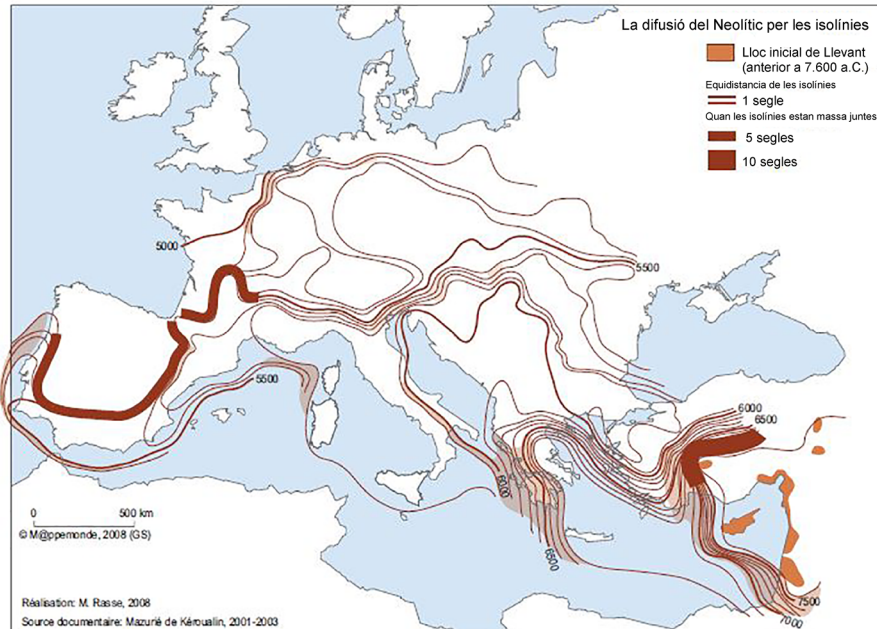
En el cas del neolític, Vere Gordon Childe proposa un difusionisme moderat en el qual els canvis es gesten en les condicions socials dels grups humans però també per préstecs culturals d'altres comunitats. Una de les primeres representacions cartogràfiques de la difusió espacial del neolític que segueix les dades arqueològiques fou la de J.G.D. Clark (1965). Aquestes hipòtesis foren desenvolupades per A. J. Ammerman (arqueòleg) i L. Cavalli-Sforza (biòleg), mitjançant uns estudis genètics de població del segle XX que els va permetre demostrar l'existència d'un canvi genètic d'est a oest del Mediterrani (Ammerman i altres, 1971, 1984). Aquest resultat els va permetre proposar que hi hagué una comunitat neolítica associada a un creixement demogràfic que aniria neolititzant el Mediterrani sobre la base del model d'onada d'avanç amb una relació d'1 quilòmetre per any i de 25 quilòmetres per generació. Aquesta proposta els permet explicar la correspondència amb les datacions de carboni 14 i l'aparició de l'agricultura i la ramaderia.

El 1978 es va proposar, per al mateix context europeu, l'existència de dos fronts de neolitització (Alexander, 1978): un d'origen mediterrani i marítim i un altre continental i terrestre. Aquesta neolitització tindria diverses zones d'activitat pioneres emplaçades entre els principals focus de radiació.

Més endavant autors com Guilaine (1998) i Mazurié de Kéroualin (2001) proposen un model de difusió arrítmica en què les evidències arqueològiques s'estructuren en grups culturals de tipus primari i secundari, i per tant identifiquen el que en diuen zones de mutació cultural o grans espais buits amb poques dades o dades considerades poc vàlides per a establir aquests models. La identificació d'aquestes discontinuïtats ha estat estudiada àmpliament per altres autors (Rasse, 2014), que identifiquen una zona originària on tenen lloc

les innovacions, una zona de difusió perifèrica i creació de nous centres de difusió, l'aparició de complexos culturals tardans i la creació de noves zones d'innovació a partir d'un nou moviment (model de T. Hägerstrand).

Figura 1: Model de difusió del neolític europeu.

Font: Rasse (2008). *La diffusion du Néolithique en Europe (7.000-5.000 av. J.-C.) et sa représentation cartographique.* <<https://archeorient.hypotheses.org/5067>>.

2) Neolític i autoctonisme

Graeme Barker considera que l'origen del neolític, ben documentat en diferents punts del planeta, pot arribar a demostrar en realitat la capacitat de l'home per arribar a la mateixa solució als mateixos llocs quan es donen situacions similars. Cada zona o regió tindria la capacitat de desenvolupar una economia de producció sempre que s'hi trobessin els agriotipus subjectes a ser domesticats. Aquesta teoria se centra a superar el concepte de procés colonitzador i proposar diverses estratègies socials en què les darreres comunitats de caçadors-recol·lectors tenen el seu espai de decisió. Aquest autor va aplicar aquesta proposta a altres fenòmens, com el megalitisme. L'actual variabilitat en les estratègies d'adopció del *package* neolític a escala mundial permeten validar una part de les seves propostes.

3) Neolític i aculturacionisme

Aquesta teoria sorgeix del paper actiu que podrien haver desenvolupat les comunitats receptores. En general, es proposa que les comunitats autòctones adopten l'agricultura i la ramaderia per la via de les xarxes d'intercanvi i comunicació existents. Com sabeu, les comunitats mesolítiques o de darrers caçadors-recol·lectors ja tenien coneixements paleoagraris i recol·lectors, i també la capacitat de seleccionar i modificar les espècies locals i d'adoptar les espècies forànies per a augmentar la producció. Seguint les premisses antropo-

lògiques, aquests processos tenen lloc a tres nivells de contacte: un contacte directe entre poblacions, mitjançant un portador o intermediari, o per la creació de vincles genètics (barreja poblacional).

2.4. Diversitat i principals característiques del neolític per àmbit geogràfic

A continuació s'exposen, a partir del context cronològic i geogràfic, les principals transformacions associades al procés de neolitització, tant les que afecten els canvis econòmics com les que afecten els tecnològics i socials.

Com recordareu, es tracta principalment d'evidències de restes materials que es caracteritzen per tot un seguit d'innovacions de base inorgànica, orgànica o biològica.

Domesticació animal i vegetal

El procés d'observació i manipulació de les espècies vegetals i animals –inclosa la humana– es considera llarg i generalitzat. Les modificacions cromosòmiques, comportamentals, funcionals i anatòmiques de les diverses espècies poden no ser visibles fins a 500-2.000 anys després d'haver-se'n iniciat la manipulació i, com és ben conegut, presenten poques evidències de planificació.

La domesticació animal i vegetal segueix camins i escales temporals diferents. Al continent Africà i a l'Índia la domesticació animal és anterior a la vegetal, mentre que al Pròxim Orient o al continent americà la vegetal és anterior. Són ben coneguts també els casos d'espècies domesticades en diverses regions, com el porc a la Xina i Anatòlia, i amb hibridació (intencional?) amb els agriotipus locals a Europa. Aquest cas és extrapolable a la domesticació dels gossos, els bous o la cabra, entre els més coneguts.

Taula 2: Principals espècies vegetals i animals domesticades, per àrea geogràfica i cronologia.

Àrea	Principals domesticats	Datació (abans del present)
Llevant	Blat, ordi, llenties, ovella, cabra, bou, porc	10.000
Sud de la Xina (riu lang-Tsé)	Arròs, búfal, gos, porc	8.500-6.500
Nord de la Xina (riu Groc)	Mill, gos, porc, pollastre	7.500
Àfrica subsahariana	Sorgo, mill, arròs africà	4.000
Centre de Mèxic	Blat de moro, mongeta, carbassa, gos, gall d'indi	4.700
Andes centrals	Patata, quinoa, camèlids (llama, alpaca), mongeta, conill d'Índies	4.500

Font: Elaboració pròpia.

Producció ceràmica

La manipulació de l'argila i la seva cocció intencional és ben coneguda en contextos de caçadors-recol·lectors del paleolític superior per a elaborar figures antropomorfs o zoomorfs, si bé el desenvolupament tecnològic associat al producte ceràmic es desenvolupa al Pròxim Orient el 7000 a.C., al Japó el 10000 a.C. en la cultura Jomon, i en altres grups caçadors-recol·lectors nòmades eurasiàtics. La diversitat d'aquestes produccions ha permès elaborar diverses hipòtesis sobre el seu caràcter innovador com a objectes de prestigi o com a objectes que faciliten l'emmagatzematge de productes, i també per la seva capacitat de resistència als xocs tèrmic i mecànic.

El concepte de recipient o contenidor per a guardar productes a curt, mitjà o llarg terminis es desenvolupa de manera paral·lela a la manipulació ceràmica. Així, doncs, es documenten recipients en carbasses i altres productes vegetals (al continent americà) i evidències de cistelleria, teixits, recipients en pedra calcària treballada o *white ware* (al Pròxim Orient).

Pedra polida i indústria lítica

Les diversos restes de talla lítica implementades per les diverses espècies humanes són perfeccionades i millorades durant el neolític, principalment les que afecten la talla laminar (mode 4) i la microlaminar (mode 5). La diversitat de puntes de fletxa i altre utilitatge cinegètic, si bé també bèl·lic, mostren el potencial d'aquest instrumental.

Els suports i materials utilitzats són significatius, i poden indicar des de l'explotació intensiva d'un recurs local fins a l'establiment de llargues xarxes comercials (d'obsidiana, jade, corniana, variscita), que posen en circulació no solament útils sinó objectes d'ornamentació personal complexos.

Emmagatzematge

Les estratègies d'emmagatzematge de béns i productes és divers en funció de les condicions paleoclimàtiques de cada regió. Així, al Pròxim Orient són coneguts els recipients construïts amb terra i del tipus sobreaixecada per a preservar el producte cerealístic en estat salvatge, des del 9000 a.C. aproximadament a la vall del Jordà, i més tard en forma de *grill-plan* al nord de Mesopotàmia. La gestió d'aquests espais inclou les estructures soterrades o les cavitats càrstiques com a altres espais d'ús i manipulació del producte excedentari arreu del planeta.

Una línia de recerca complementària a aquesta s'ha centrat en la definició del que és excedent en una societat neolítica i en quins mecanismes pot arribar a desenvolupar en els casos de captació i redistribució d'aquests productes.

White ware

Vaixella blanca (*vaisselle blanche*). És un tipus d'atuell de petites dimensions fet amb calç o calcària triturada del neolític preceràmic (PPNB) i que perdura fins a les primeres produccions ceràmiques del 7000 a.C.

Tipus de talla lítica

Les eines de pedra elaborades al llarg de la prehistòria s'han classificat a partir de cinc grans tipus de talla o mode de producció: l'1 o talla unifacial, el 2 o talla bifacial, el 3 o talla centripeta, el 4 o talla laminar i el 5 o talla microlaminar i geomètrica.

Grill-plan

Estructura construïda formant alineacions de pedra o to-vot, de tipus elevat, originària d'Anatòlia i l'alta Mesopotàmia, que permetia l'aeració dels productes alimentaris emmagatzemats per a assegurar-ne la millor preservació.

Sedentarisme

Les dinàmiques d'assentament de les primeres comunitats agrícoles i ramaderes permeten proposar l'existència de petites comunitats, que poden tenir relació de parentesc i que s'instal·len en un mateix espai al llarg de generacions. A aquesta evidència cal indicar importants diferències en relació amb els episodis de vida i ocupació d'aquests espais. Al Pròxim Orient s'ha evidenciat que, si bé aquests episodis poden durar més de tres mil·lennis, presenten també ocupacions intermitents, amb freqüentacions esporàdiques, i també l'existència de més d'un nucli d'assentament separat a poca distància. En el cas europeu, aquests espais d'habitació perduren escassament durant més de dos-cents anys al mateix lloc, si bé també se solen reocupar en moments posteriors, possiblement a causa de la seva localització en un espai preferencial, sia per la proximitat als recursos hídrics o per altres aspectes estratègics.

Per tant, les variables que defineixen aquest procés són desiguals i es contraposen a les definides pel nomadisme, vinculat als processos de mobilitat lligats al pastoralisme o transhumància. No obstant això, la mobilitat agrícola també és ben coneguda al Pròxim Orient i a la resta de continents.

Com ha quedat palès, aquestes innovacions no apareixen al mateix temps arreu dels diversos continents i en tots els casos, i en determinades àrees mai no es van arribar a adoptar. De fet, actualment encara hi ha societats caçadores-recol·lectores en actiu. Vegem amb més detalls com s'implementen aquestes innovacions en cada regió.

2.4.1. El Creixent Fèrtil

En contextos del IX mil·lenni a.C., l'alta Mesopotàmia i tot el llevant presentaran evidències de les innovacions socioeconòmiques, tecnològiques i culturals associades a l'origen de l'agricultura i la ramaderia. En un context de caçadors-recol·lectors –grups natufians en curs de sedentarització, amb evidències d'intercanvis i estructures d'emmagatzematge i d'unes pràctiques funeràries complexes– sorgeixen les primeres evidències de domesticació vegetal. Es tracta d'espècies vegetals (cereals i lleguminoses) que presenten morfologies salvatges i que són recol·lectades i transformades en el marc d'una agricultura predomèstica. Es tracta de comunitats PPNA que segueixen amb les pràctiques de caça i pesca, si bé amb innovacions que també abracen els àmbits tecnològic i simbòlic. Els assentaments, en curs de sedentarització, presenten una estructura del tipus poblat, on hi ha ocasionalment evidències d'edificis d'ús comunitari amb una inversió de treball en les tècniques arquitectòniques i els acabats més elaborada (amb presència d'escultures i pilars gravats o incisos, o pintures, entre d'altres). L'augment de la capacitat d'emmagatzematge i les eines de molta dels instruments macrolítics també proporcionen informació valuosa sobre el tractament del producte alimentari. Aquest procés es consolida entre el 8700 i 7000 a.C. (PPNB), moment en què abraça la major part de l'àrea geogràfica de l'Orient Mitjà i que es caracteritza per la domesticació

Natufià

Cultura epipaleolítica (12000-9000 BP) que es va estendre des de la conca de l'Eúfrates a la del Nil.

PPNA, PPNB, PN

Acrònims amb el significat següent: PPNA: neolític preceràmic A, *Pre-Pottery Neolithic A* (10200-8800 a.C.); PPNB: neolític preceràmic B, *Pre-Pottery Neolithic B* (8800-8000 a.C.); PN: neolític ceràmic, *Pottery Neolithic* (7000-5300 a.C.).

animal, la major inversió en els assentaments i els espais domèstics, i per una major evidència de les xarxes d'intercanvi de productes (obsidiana, corneliana, turquesa, petxina, sílex, entre d'altres) i idees a llarga distància. Són ben coneguts els jaciments d'Abu Hureyra, Dja'de el Mughara o Tell Halula, Göbekli Tepe, Aşıklı o Ain Ghazal. S'incrementen també les evidències de pràctiques funeràries en què la unitat familiar es desenvolupa com a estructura bàsica, tant social com productiva.

A partir del 7000 a.C. es troben les primeres evidències de producció ceràmica (PN). Es tracta de les denominades primeres produccions o *black series*, que apareixen en diversos punts de l'Alta Mesopotàmia (Tell Halula, Sabi Abyad, Seker al-Aheimar, Akarçay Tepe, Tell el-Kerk, entre d'altres) en petites comunitats que diversificaran les seves estratègies agrícoles i ramaderes fins a formar certes koinés culturals, com les associades a la cultura Hassuna, Halaf o Obeid, entre d'altres. Aquest procés de consolidació tindrà lloc al llarg del mil·lenni vi a.C. i permetrà identificar l'exportació dels productes secundaris i documentar les societats pageses en el seu sentit més complet.

2.4.2. Primeres societats productores a Europa

El *package* neolític europeu té la seva àrea nuclear a la regió del Pròxim Orient, on una part de les espècies vegetals foren domesticades vers el 9000-8500 a.C. La diversitat regional, separada principalment per l'Europa continental i l'Europa mediterrània, ha portat a un estudi desigual del procés de neolitització europeu.

Com és conegut, el *package* neolític arriba amb cronologies diverses: entorn del 9000 a.C. per a Xipre, a partir del 8000 a.C. a Anatòlia i illes de l'Egeu, i fins al 6500 a.C. a la península Ibèrica.

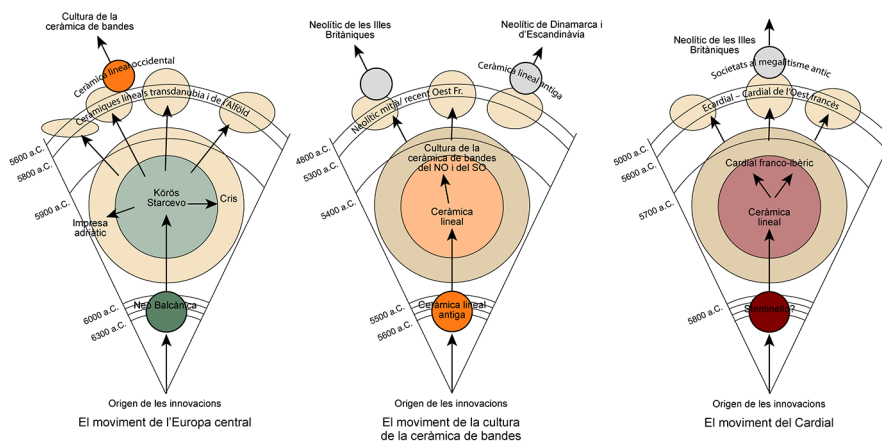
Les comunitats agrícoles i ramaderes de l'Egeu i sud-est d'Europa es caracteritzen per les evidències de domesticació agrícola i ramadera, arribada sovint per via marítima (a Xipre i Creta), si bé amb absència de producció ceràmica. Aquesta sí que serà present en els grups del neolític ceràmic antic de zones com Khirokitia, Cnossos, Nea Nikomedia, Starcevo i Karanovo, entre d'altres, i l'Egeu serà una de les zones de major complexitat en la interrelació de les comunitats neolítiques del context europeu. En aquesta costa mediterrània central i occidental es manifesta principalment el *package* neolític de la domesticació vegetal de base cerealística i lleguminosa i la domesticació animal (ovella-cabra, porc, bou), amb assentaments de petites dimensions formades per unitats d'habitació a l'aire lliure (a Stentinello) i amb ocupacions en cova (a Arene Candide, la Cova de l'Or, Sarsa, etc.) i, esporàdicament, en poblats sobreixcats del tipus palafític (a La Draga, Marmotta, etc.), on destaca la producció ceràmica amb decoració cardial.

Ceràmica cardial

La ceràmica cardial es caracteritza per presentar una decoració amb malacofauna dentada (mol·lusc bivalve com el *Cardium edule* o *Cerastoderma*) a mode d'impressió formant motius decoratius del tipus geomètric o esquemàtic.

S'ha considerat que la segona gran àrea de neolitització és l'Europa central i la façana atlàntica europea, espais on es considera que la domesticació animal i la preparació dels productes derivats és pionera. Destaquen diversos grups culturals, com el de la ceràmica de bandes (LBK) a Langweiler o Eitzun. Les ocupacions de les illes britàniques i altres es caracteritzen per la identificació d'estructures de tipus megalític, en alguns casos associades a sepulcres de corredor (a Bretanya i Normandia) i en d'altres a grans recintes de fossars, com Windmill Hill o Shippea Hill. L'àrea escandinava presenta també un important registre format per comunitats a l'aire lliure amb una important explotació dels recursos marítics i amb producció ceràmica del tipus TRBK, o cultura dels vasos en forma d'embut.

Figura 2: Propostes de difusió dels principals grups culturals europeus.

Font: Rasse, M. (2014). «Modélisation de la diffusion du Néolithique en Europe». *Mappemonde* (vol. 115, núm. 3). [en línia]. <<http://mappemonde.mgm.fr/num43/articles/art14302.html>>.

2.4.3. Primeres societats productores a l'Àfrica

Quant al continent africà, es proposen dues regions d'adopció de les pràctiques de domesticació: una ben definida per Àfrica subsahariana, amb una datació de 5000 a.C., i una altra de més oriental, associada tradicionalment a la difusió de la neolitització procedent del Pròxim Orient (per la vall del Nil i el Sudan), una mica anterior. No obstant això, es considera que la domesticació animal s'inicia abans, entorn del 7000 a.C., la qual permet una transhumància de tipus pastoral. A la regió subsahariana es documenten grups mesolítics amb producció ceràmica que més tard adopten la ramaderia i posteriorment experimenten una agricultura incipient, tot i que no són sedentaris.

La producció ceràmica correspon a formes globulars amb acabat brunyit i decoració incisa per la zona subsahariana i Kenya, mentre que la decoració impresa amb malacofauna dentada (afí als grups cardials) apareixerà a les costes del Mediterrani occidental vers el v mil·lenni a.C.

2.4.4. Primeres societats productores a Amèrica

La domesticació vegetal i animal té lloc en diversos punts del continent americà del 3500 al 2500 a.C., si bé es considera que entre els mil·lennis VI i I té lloc un llarg procés d'experimentació amb vegetals. Les regions de Mesoamèrica (amb blat de moro, carbassa, fesol o *Phaseolus vulgaris*), els Andes septentrionals i l'Amazònia occidental (amb patata o *Solanum tuberosum*, la quinoa o *Chenopodium quinoa* i la mandioca o *Manihot utilissima*) presenten les datacions més antigues. Amb relació a la zona de l'est dels Estats Units, el gira-sol i el *Chenopodium* van ser desplaçats posteriorment pel blat de moro arribat de Mesoamèrica.

Des del 5000 a.C. es proposa una agricultura hortícola, sense irrigació, amb espècies de carbassa, amarant, xili i alvocat. Es considera que la domesticació animal més ben documentada prové de la zona andina amb la modificació comportamental i genètica d'espècies com el conill d'Índies (*cuy*), l'alpaca o la llama (camèlids). Com passarà en altres punts del planeta, hi ha, tot i aquestes innovacions, un predomini general de l'economia de recol·lecció i caça, principalment de la pesca i els mamífers marins.

A la costa peruana i els Andes meridionals destaca el sedentarisme en grups caçadors-recol·lectors a Cueva del Guitarrero, Chilca i Huaca Prieta (Perú). Altres jaciments destacats per la seva entitat i les evidències d'agricultura són Cueva de Coxcatlán i la vall del Tehuacán (Mèxic). Pel que fa a la preservació de materials, destaquen les evidències de cistelleria, teixits, atuells i objectes fets amb carbasses i ornaments personals. La producció ceràmica presenta una gran diversitat de formes i decoracions, que indiquen una inversió de treball molt gran en l'elaboració, entorn del 3000 a.C. a l'Equador, mentre que seran molt més tardanes vers el 1800 a.C., al Perú.

2.4.5. Primeres societats productes a Àsia i Oceania

A l'inici de l'holocè, el 10000 a.C., els canvis són variats en un espai geogràfic tan extens com Àsia i Oceania. Els anys 8000-7500 a.C. es documenten les principals evidències de domesticació vegetal i animal al nord-est de la Xina (vall del riu Iang-tsé i vall del riu Groc, amb la domesticació de l'arròs i el mill i la cria de gallines, porcs i gossos) i a Papua Nova Guinea (amb la domesticació del taro o *Colocasia esculenta* i altres plantes autòctones). El 7000 a.C. a la zona del Pakistan és coneguda l'agricultura cerealística i la domesticació de l'ovella, la cabra i la vaca, considerada una influència de la domesticació del Pròxim Orient. Un cas similar serà el de l'Índia, amb evidències a la conca del riu Indus al mil·lenni VII i amb una ocupació important en poblats com Mehgarh, Said Qala Tepe o Rhaman Deri, entre molts altres.

Entre el 6500 i el 5000 a.C. a la Xina destaquen les evidències de poblats amb sitges per a emmagatzemar mill, que corresponen a petites comunitats agrícoles amb producció ceràmica, macroutillatge lític de pedra polida, i també

evidències de pràctiques funeràries (a les terrasses del riu Wei i al sud del riu Groc). La zona de Banpo permet localitzar una de les cultures materials més conegudes del neolític xinès, situada prop del riu Wei. D'aquest grup cultural, destaca la inversió de treball en les unitats domèstiques, de planta circular o quadrada, amb elements aïllants i estructures d'emmagatzematge, en alguns casos formades per vasos ceràmics semienterrats. Una altra cultura serà la Hemudu, que a partir del mil·lenni IV a.C. mostra importants evidències de contactes amb altres grups com Yangshao (dins el qual se situa Banpo), entre d'altres. Es considera que aquests grups s'estenen vers el 3000 a.C. cap al sud de la Xina, Vietnam i Tailàndia (Cueva de los Espiritus, Ban Chiang, Non Nok Tha i Khok Phanon Di).

La presència de comunitats neolítiques a les illes d'Indonèsia, a Malàisia, és més tardana, entorn del 3000-2000 a.C. Es tracta de petits grups que presenten evidències de ceràmica i indústria lítica, que conreen arròs, mill, canya de sucre, plàtans i cocos, amb escasses evidències d'horticultura i amb una ocupació principal en cova per sobre de l'aire lliure.

Cal assenyalar la neolitització del Japó per la seva entitat i segons el coneixement existent. En aquesta illa les primeres evidències de neolitització són sota el guiatge de les comunitats caçadores-recol·lectores Jomon, en les quals el consum de recursos marins és especialment significatiu i que són productores de ceràmica de cordes, de tipologia apuntada i decoració variada (amb aplicacions plàstiques, impressions i incisions) des del mil·lenni IX a.C., i també de teixits, xarxes i diversos objectes d'ornament. Les evidències de domesticació vegetal seran el mill, el cereal (blat i civada) i l'arròs, que haurien arribat a través del continent per via marítima a excepció del mill. Es tracta de poblats més o menys estructurats com els de Uenohara, Ubayama o Toyohira, amb concentracions domèstiques de més de cinquanta unitats i amb la zona de necròpolis propera.

2.5. Aparició i formació incipient dels primers estats

El sorgiment i gestió de l'**excedent alimentari**, l'estructuració interna i social dels poblats, amb la creació d'**edificis col·lectius**, i el sorgiment i **control de la propietat** (tant moble com immoble) es consideren els motors bàsics per a transformar aquestes comunitats agrícoles i ramaderes, en fase consolidada, en societats en procés de jerarquització.

La gestió dels recursos hídrics, els espais de conreu i pastura, i la creació d'unes estructures socials sense vincle genètic portaran a regularitzar diverses xarxes d'intercanvi de matèria primera, productes, idees i persones que faran néixer les primeres societats estatals. Aquest fenomen, considerat gradual, conviurà amb altres, com són l'aparició de la metal·lúrgia, la gestió «intensiva» dels recursos naturals o l'aparició de l'escriptura, entre d'altres.

2.5.1. El Pròxim Orient

Al llarg del v i iv mil·lenni a.C., tant a la confluència del Tigris amb l'Eufrates com a la resta del Creixent Fèrtil, i a tot el llevant mediterrani, tenen lloc diversos fenòmens que s'han associat a complexos processos de transferència tecnològica i aculturació de grups humans. Entre aquesta diversitat de registres materials, destaca el grup cultural de l'Obeid, que, tot i presentar una certa variabilitat regional, destaca per una homogeneïtzació (estandardització) de la producció ceràmica i per una arquitectura domèstica del tipus tripartida que es considera precursora dels denominats temples o edificis comunitaris del tipus monumental (Carter, Philips, 2010).

L'augment dels assentaments i les seves dimensions es complementen amb les evidències d'una estructura urbana, que té una planimetria regular i estructures de tipus defensiu o col·lectives del tipus temple, decoracions arquitectòniques en forma de nínxols, i escales i terrasses elevades (a Eridu, nivell VII) o formant diversos complexos (a Tepe Gawra, nivell XIII). En jaciments com Uruk, però també a Habuba Kabira o Jebel Aruda, la disposició d'aquestes ciutats es fa a partir d'un patró regular: una gran avinguda de nord asud tallada en angle recte per una altra de direcció est-oest (Butterlin, 2018). Una sèrie de construccions formades per un pati i diverses sales d'acollida eren unitats especialitzades de producció i emmagatzematge de productes com llana, oli, vi, betum o eines de sílex. Aquests espais de producció es complementen amb diverses construccions, interpretades com a temples amb els diversos espais complementaris, que permeten identificar aquests centres religiosos. I, entorn d'ells, les primeres evidències de propietat privada (segells normativitzats) i d'escriptura hi seran documentades.

2.5.2. Europa

En contextos del iv i iii mil·lenni a.C., al continent europeu es documenten les evidències d'activitat paleometal·lúrgica que portaran al desenvolupament ple de l'edat dels metalls. Exemples anteriors a aquest procés els trobem a partir del 4400 a.C. en la cultura de Varna (a Bulgària), destacada pel treball de l'or i la riquesa de les necròpolis conegudes, que mostren relacions a llarga distància fins a les Cíclades. Cal assenyalar que l'intercanvi i explotació dels objectes metàl·lics va precedida de l'explotació de la sal com a producte mineral de tipus extractiu, tant per a usos alimentaris com per a d'altres, i que les dinàmiques d'assentament i estructuració espacial es complementaran amb fenòmens transcronològics com el campaniforme, el megalitisme i la diversitat de les pràctiques funeràries i, al final del període, els camps d'urnes.

Escriptura al Pròxim Orient

L'escriptura apareix al sud de l'Iraq vers el 3400 a.C. Correspon a representacions figuratives o abstractes, que a l'inici del tercer mil·lenni adopten els caràcters cuneïformes, és a dir, signes compostos per marques verticals, horitzontals i capçals oblics. L'escriptura cuneïforme s'estén per tot el Pròxim Orient i és utilitzada segons diferents sistemes –logogràfic (un signe igual a una paraula), sil·làbic (un signe igual a una síl·laba), alfabètic (un signe igual a una lletra)– per a transcriure una dotzena de llengües que pertanyen a famílies diferents.

Altres casos destacats seran la cultura de Millares i, ja en contextos de l'edat del bronze avançat, l'Argar (a la península Ibèrica). En tots els casos, la competència per accedir als recursos (aquífers, miners, etc.) i la seva distribució porten a una estructuració social que queda plasmada en els diversos assentaments, altament estructurats i amb uns sistemes defensius sofisticats.

Teòricament, es considera que la complexitat social d'aquests moments té dues formes d'expressió principals, que poden conviure en espai i temps:

- Estructures centralitzades, amb una jerarquitització social però també dels assentaments i de l'accés als recursos.
- Estructures descentralitzades, sense la presència de centres o assentaments rellevants, en les quals el poder i el lideratge és canviant i s'ha de demostrar amb l'adquisició i gestió dels béns de prestigi (Kristiansen, 1998).

Materialment, l'augment dels assentaments i les seves dimensions es complementa amb les evidències de construccions del tipus col·lectiu. Ja des del neolític, la presència de grans fossars o les mateixes estructures megalítiques eren una mostra d'aquesta capacitat de mobilització de força humana que ara s'incrementa amb la presència d'estructures defensives i d'una jerarquitització dels espais.

Les característiques compartides d'aquestes comunitats en procés de jerarquitització s'analitzen seguint les variables següents: la divisió econòmica del treball (per exemple, l'explotació de la sal a l'oest d'Europa, del coure al sud d'Anglaterra i nord de la península Ibèrica, o de l'ambre al Bàltic) i els nous mitjans de transport, que permeten moure aquests productes per rutes terrestres i marítimes ben estructurades. D'altra banda, destaquen les noves eines de base metal·lúrgica, que milloren l'efectivitat en diversos processos (mineria, agricultura), però, principalment, les noves armes del tipus defensiu, que legitimen les elits de base guerrera. El desenvolupament del món dels teixits, juntament amb la consolidació de les pràctiques agrícoles (motor de legitimitació de l'espai físic) i ramaderes (transhumància i pastoralisme a escala més gran), facilitaran l'establiment de les grans xarxes d'aliances, que sobrepassaran l'àmbit econòmic i la filiació genètica.

2.6. Com avança la recerca en neolitització

En aquest apartat final exposem breument les principals línies de recerca interdisciplinària que aborden l'estudi del neolític a l'actualitat.

D'una banda, la recerca analítica de base biològica ha centrat una part dels seus esforços en els estudis d'ADN antic i en el potencial de les anàlisis dels isòtops estables. Aquests estudis permeten observar aspectes de mobilitat però també de dieta, tant en humans com en animals (ovella-cabra, porc, bou, però també gasela, onagre, etc.) i vegetals (cereals, lleguminoses...). Els objectius, si

bé són nombrosos, se centren a identificar patrons de mobilitat, a traçar línies de parentesc i definir les estratègies que es podrien haver implementat en el procés d'adopció de l'agricultura i la ramaderia, i també en aspectes de mobilitat i difusió. Així, actualment es considera que hi ha fins a unes trenta àrees de domesticació originàries vinculades a espècies tant animals com vegetals.

En l'àmbit de l'estudi dels materials abiòtics, la recerca se centra a identificar les àrees de procedència i captació, principalment de la matèria primera utilitzada per a elaborar tot tipus de productes (lític tallat, ceràmica, macrolític, objectes d'ornament). Així, la caracterització de productes com l'obsidiana, el basalt, el sílex de diversa qualitat, minerals de base paleometal·lúrgica, i també petxines i altres objectes biòtics, es considera bàsica per a identificar les possibles xarxes d'intercanvi i redistribució d'aquests productes. Aquest gran àmbit d'estudi es complementa amb els aspectes tecnològics, en què l'elaboració de productes d'aquest material esdevé cabdal per a inferir aspectes de transferència de coneixement i processos d'aprenentatge en què les variabilitats tècniques seran una evidència de la diversitat d'un producte i de la seva distribució o àrea d'influència.

Des de fa temps, l'aplicació de l'arqueologia del paisatge i els sistemes d'informació geogràfica i distribució espacial han permès abordar les dinàmiques de formació dels mateixos jaciments sia des de la perspectiva de les zones d'habitació, amb l'estudi geomorfològic i sedimentològic centrat en la formació dels assentaments i l'establiment de les àrees d'ocupació (individuals respecte a les col·lectives o comunitàries), o des de l'estructuració urbana d'aquestes comunitats (estudis en què intervenen disciplines diverses que abracen ciències auxiliars com l'arquitectura, les ciències dels materials constructius, etc.). Els altres espais també freqüentats per aquests grups són objecte d'atenció cada cop més: espais de pastures, zones d'extracció i obtenció de recursos, etc. L'estudi del paisatge d'una manera més genèrica permet també inferir els espais de conreu i regadiu i les xarxes hídriques i els potencials del sòl.

Els processos de transferència d'idees entre comunitats també s'analitza, tant des d'una perspectiva etnoarqueològica com des de l'arqueologia cognitiva, per tal d'abordar totes les manifestacions de caràcter simbòlic que ens han arribat d'aquestes comunitats: des dels objectes decorats mobles fins a les plasacions en suport arquitectònic o parietal, que tant són objecte de lectures artístiques com són tractades com a elements de memòria artificial. També són coneguts altres registres associats a ocultacions o ofrenes vinculades o no a les pràctiques funeràries. A aquest registre i a les evidències d'activitats de subsistència s'hi han afegit els estudis de gènere (com s'ha desenvolupat a l'apartat «L'arqueologia del gènere»). La diversitat i complexitat d'aquestes evidències, considerades poc funcionals, ha portat a proposar l'existència de pràctiques xamàniques, totèmiques o de culte a diverses espècies animals o solars i astrals que són comparades diacrònicament i geoespacialment.

Bibliografía

Bibliografía sobre l'apartat 1

- Arendt, H.** (2003). «El concepto de historia: antiguo y moderno». A: H. Arendt. *Entre el pasado y el futuro. Ocho ejercicios de reflexión política* (pàg. 67-143). Barcelona: Ediciones Península.
- Binford, L. R.** (1988). *En busca del pasado*. Barcelona: Editorial Crítica.
- Casanova, J.** (1991). *La historia social y los historiadores*. Barcelona: Editorial Crítica.
- Civil, M.** (2001). «El arte de escuchar voces lejanas». A: J.-L., Montero; J. Vidal; F. Masó (editors). *De la estepa al Mediterráneo. Actas del 1r Congreso de arqueología e historia antigua del Oriente Próximo. Barcelona, 3-5 abril de 2000* (pàg. 11-17). Barcelona: Monografies Eridu.
- Clark, J. G. D.** (1965). «Radiocarbon dating and the expansion of farming culture from the Near East over Europe». *Proceedings of the Prehistoric Society* n.º 31, pàg. 57-73.
- Colomer, L.; González Marcén, P.; Montón, S. i altres** (editors) (1999). *Arqueología y teoría feminista*. Barcelona: Icaria Editorial.
- Conkey, M. W.; Spector, J.D.** (1984). «Archaeology and the study of gender». A: M. B. Schiffer (ed.). *Advances in archaeological method and theory* (pàg. 1-38). Nova York: Academic Press.
- Duncan, C.** (2007). *Rituales de civilización*. Múrcia: Nausícaä.
- Fontana i Lázaro, J.** (2010). *La historia de los hombres: el siglo xx*. Barcelona: Crítica.
- Gero, J. M.; Conkey, M. W.** (1991). *Engendering archaeology. Women and prehistory*. Oxford, Basil Blackwell.
- Gilchrist, R.** (1999). *Gender and archaeology: contesting the past*. Londres - Nova York: Routledge.
- Grimal, P.** (1973-1974). *Historia mundial de la mujer*. Barcelona: Grijalbo.
- Haraway, D.** (1995). «Conocimientos situados: la cuestión científica en el feminismo y el privilegio de la perspectiva parcial». A: D. Haraway. *Ciencia, cyborgs y mujeres: la reinención de la naturaleza* (pàg. 313-346). Madrid: Cátedra - Universitat de València.
- Harding, S.** (1996). *Ciencia y feminismo*. Madrid: Ediciones Morata.
- Hernando, A.** (1992). «Enfoques teóricos en arqueología», *SPAL* (vol. 1, pàg. 11-35).
- Hernando, A.** (1995). «La etnoarqueología hoy: una vía eficaz de aproximación al pasado». *Trabajos de Prehistoria* (vol.52, núm. 2, pàg. 15-30).
- Hobsbawm, E. J.** (1988). «History from below: some reflections». A: Krantz, F. (ed.). *History from below: studies in popular protest and popular ideology* (pàg. 13-27). Oxford: Blackwell.
- Hodder, I.** (1982). *Symbols in action: ethnoarchaeological studies of material culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodder, I.** (1988). *Interpretación en arqueología: corrientes actuales*. Barcelona: Crítica.
- Montón Subías, S.** (2014). «Arqueologías engeneradas. Breve introducción a los estudios de género en arqueología hasta la actualidad». *Arqueo Web* (núm.15, pàg. 242-247).
- Scott, J. W.** (1990). «El género: una categoría útil para el análisis histórico». A: J. S., Amelang; M. Nash (editors). *Historia y género* (pàg. 23-56). València: Alfons el Magnànim.
- Sharpe, J.** (1993). «Historia desde abajo». A: P. Burke (ed.). *Formas de hacer historia* (pàg. 38-58). Madrid: Alianza.
- Thompson, E. P.** (2012). *La formación de la clase obrera en Inglaterra*. Madrid: Capitán Swing.
- Tringham, R.** (1999). «Casas con caras: el reto del género en los restos arquitectónicos prehistóricos». A: L. Colomer; P. González Marcén; S. Montón i altres (editors). *Arqueología y teoría feminista* (pàg. 97-140). Barcelona: Icaria.

Bibliografia sobre l'apartat 2

- Adams, R. E.** (2000). *Las antiguas civilizaciones del Nuevo Mundo*. Barcelona: Crítica.
- Akkermans, P.; Schwartz, G.** (2003). *The archaeology of Syria: from complex hunter-gatherers to early urban societies (16,000-300 BC)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Aurenche, O.; Kozolowski, S. K.** (2003). *El origen del Neolítico en el Próximo Oriente*. Barcelona: Ariel.
- Bar Yosef, O. (ed.)** (1998). «The transition to agriculture in the Old World». *The Review of Archaeology Massachusetts* (pàg. 63).
- Barker, G.** (2006). *The agricultural revolution in prehistory: why did foragers become farmers?*. Oxford University Press.
- Bender, B.** (1978). «Gatherer-hunter to farmer: a social perspective». *World Archaeology* (núm. 10, pàg. 204-222).
- Bender, B.** (1981). «Gatherer-hunter intensification». A: A. Sheridan; G. Bailey (editors).. *Economic Archaeology International Series* (núm. 96, pàg. 149-157). Oxford: BAR.
- Bernabeu, J.; Aura, J. E.; Badal, E.** (1993). *Al oeste del Edén: las primeras sociedades agrícolas en la Europa mediterránea*. Madrid: Síntesis.
- Binford, L. R.** (1988). *En busca del pasado*. Barcelona: Crítica.
- Boserup, E.** (1968). *Las condiciones del desarrollo en la agricultura*. Madrid: Tecnos.
- Boserup, E.** (1984). *Población y cambio tecnológico*. Oxford: Blackwell.
- Braidwood, R. J.** (1979) *El hombre prehistórico*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- Cauvin, J.** (1994). *Naissance des divinités, naissance de l'agriculture: la révolution des symboles*. París: CNRS.
- Clark, J. G. D.** (1965). «Radiocarbon dating and the expansion of farming culture from the Near East over Europe». *Proceedings of the Prehistoric Society* n.º 31, pàg. 57-73.
- Childe, V. G.** (1974). *El origen de la civilización*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- Cohen, C.** (2011). *La mujer de los orígenes*. Madrid. Cátedra.
- Cohen, M. N.** (1981). *La crisis alimentaria en la Prehistoria*. Madrid: Alianza Editorial.
- Connah, G.** (2004). *Forgotten Africa: an introduction to its archaeology*. Londres: Routledge.
- Croucher, K.** (2015). «Gender in the Neolithic Near East». A:K. Croucher. *Death and dying in the Neolithic Near East*. Oxford: Oxford University Press.
- Cunliffe, B.** (ed.). (1998). *Prehistoria de Europa Oxford*. Barcelona: Crítica.
- Fowler, C.; Hardin, J.; Hofmann, D. (coordinadors).** (2015). *The Oxford handbook of Neolithic Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Gero, J.; Conkey, M.** (1991). *Engendering archaeology: women and Prehistory*. Oxford: Blackwell.
- Gimbutas, M.** (1974). *The goddesses and gods of old Europe: myths and cult images*. Londres: Thames and Hudson.
- Gimbutas, M.** (1991). *The civilization of the goddess: the world of old Europe*. San Francisco: Harper.
- Gosden, Ch.** (2008). *Arqueología y colonialismo: el contacto cultural desde 5000 a.C. hasta el presente*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- Guilaine, J.** (dir.) (2003). *Arts et symboles du néolithique à la protohistoire*. París: Errance.
- Guilaine, J.** (2003). *Premieres paysans du monde*. París: Errance.

- Hanks, B. K.; Linduff, K. M.** (2009). *Social complexity in prehistoric Eurasia: monuments, metals and mobility*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harris, D.** (ed.) (1996). *The origins and spread of agriculture and pastoralism in Euroasia*. Londres: University College London.
- Hernando, A.** (1994). «El proceso de neolitización: perspectivas teóricas para el estudio del Neolítico». *Revista Zephyrus* (núm. 46, pàg. 123-142).
- Hodder, I.** (1990). *The domestication of Europe*. Oxkord: Blackwell.
- Kristiansen, K.** (1998). *Europe before history*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Klein, R. J.** (1995). *Cazadores-recolectores y agricultores en África*. Barcelona: Debate.
- Lubbock, J.** (1865). *Prehistoric times*. Londres: Williams and Norgate.
- Mazourie, K.** (2007). *El origen del Neolítico en Europa*. Barcelona: Ariel.
- Meillassoux, C.** (1987). *Mujeres, granjeros y capitales*. Mèxic: Siglo XXI.
- Rasse, M.** (2014). «Modélisation de la diffusion du Néolithique en Europe». *Mappemonde* (vol. 115, núm. 3). <<http://mappemonde.mgm.fr/num43/articles/art14302.html>>
- Rojo, M.; Garrido, R.; Martínez, I.** (coordinadors). (2012). *El Neolítico en la Península Ibérica y su contexto europeo*. Madrid: Cátedra.
- Sanahuja Yll, E.** (2002). *Cuerpos sexuados, objetos y prehistòria*. Madrid: Cátedra.
- Sanahuja Yll, E.** (2007). *La cotidianeidad en la prehistoria: la vida y su sostenimiento*. Barcelona: Icaria.
- Sorensen, M. L.** (2000). *Gender archaeology*. Cambridge: Cambridge Polity Press.
- Smith, B. D.** (1995). *The emergence of agriculture*. Nova York: Scientific American Library.
- Testart, A.** (1981). *Les chasseurs-cueilleurs ou l'origine des inégalités*. París: Société d'Ethnographie.
- Vincent, J. M.** (1981). «El origen de la economía productora. Breve introducción a la historia de las ideas». A: P. Lopez (ed.). *El Neolítico en España* (pàg. 11-58). Madrid: Cátedra.

Annex

En aquest mòdul ens hem referit a algunes figures importants de l'estudi de la neolitització. A continuació destaquem algunes de les idees més fonamentals que han aportat.

Barbara Bender. Autora anglesa que a la dècada dels vuitanta del segle xx proposa el concepte de transformació social com a motor del canvi dels grups caçadors-recol·lectors als grups neolítics. L'existència de recursos hauria permès el sedentarisme, i la gestió del seu excedent i els conflictes resultats haurien portat a un increment de la complexitat social. Així, la demanda d'un excedent i les obligacions socials entre grups hauria portat a una intensificació de l'explotació dels recursos i, per tant, a l'adopció de la producció d'aliments.

Lewis Roberts Binford (1930-2011). Autor nord-americà, deixeble de l'escola de Chicago i de Braidwood. Als anys 60 del segle xx, desenvolupa, juntament amb K. Flannery, la **hipòtesi de les zones marginals**, proposta que considera que l'inici de l'holocè provoca un desequilibri per un increment dels recursos que fa que les comunitats humanes creixin i es converteixin en sedentàries. La pressió demogràfica farà que la població sobrant es traslladi a zones properes a les àrees nuclears i, com que no tindrà accés als mateixos recursos, iniciarà el contacte amb noves espècies i la domesticació.

Va fer, juntament amb Sally R. Binford, nombroses aportacions teòriques en el camp de la nova arqueologia i l'arqueologia processual, com «New perspectives in archaeology» (1968), amb la importància de la demostració empírica de les dades arqueològiques.

Robert Braidwood (1907-2003). Autor nord-americà que va fer, juntament amb Linda Braidwood i el seu equip, treballs de camp sobre els processos de domesticació de la cabra i el cereal silvestre a la zona del nord d'Iraq i sobre el procés de domesticació del blat de moro, el carbassó, les mongetes o la carbassa a l'Amèrica central. Reformulà la proposta de V. G. Childe remarcant que el canvi paleoambiental no devia haver estat tan sever i que la domesticació vegetal i animal té lloc a diversos punts del món. Encunja la **teoria de l'àrea nuclear** (1948), que proposa que les espècies domesticables se situaven en una zona restringida, que en el cas del Pròxim Orient és el Creixent Fèrtil, més concretament Zagros, i no són en els oasis. Com que no es tractà d'una ruptura abrupta respecte a les comunitats anteriors, proposa que la neolitització fou un procés gradual en què la resta d'innovacions tecnològiques i socials s'implementen de manera desigual.

Jacques Cauvin (1930-2001). Autor francès que proposa la teoria del canvi simbòlic o la revolució simbòlica a mitjan anys 90 noranta del segle XX i després d'una important recerca al Pròxim Orient, que portà a terme amb M. Claire Cauvin i el seu equip. Amb la publicació de «Naissance des divinités, naissance de l'agriculture» (1994), evidencia les manifestacions simbòliques (representacions mobles, figuretes antropomorfes i zoomorfes, representacions escultòriques i parietals) que mostren les comunitats en procés de neolitització. Proposa que, si ja hi havia un equilibri entre recursos i població en les darreres comunitats caçadores-recol·lectores del natufià, hi va haver un factor simbòlic que va provocar la necessitat de més excedent.

Vere Gordon Childe (1892-1957). Autor australià de la primera meitat del segle XX que va fer importants aportacions teòriques que proposen els conceptes de revolució neolítica i revolució urbana, i la teoria de l'oasi. En publicacions com «The dawn of the European civilization» (1925) o «Man makes himself» (1936), exposa la seva teoria sobre l'origen del neolític a partir d'unes consideracions bàsiques que se centren en la identificació de les àrees geogràfiques on té lloc el procés de domesticació. Per a aquest autor, el neolític s'inicia al Pròxim Orient i s'estén per Euràsia i Àfrica, que esdevé el principal focus de neolitització global. Considera també que fou un procés ràpid i curt, per al qual encunya el terme *revolució neolítica*, i que d'aquesta en deriva la *revolució urbana* com a resposta a l'adopció de l'agricultura i la ramaderia i la gestió de l'excedent i dels recursos que necessiten aquestes dues activitats.

Amb la **teoria de l'oasi** (1952), proposa que els canvis paleoambientals que tenen lloc a l'inici de l'holocè van portar a una desertització. És a les zones d'oasis on els recursos eren més favorables, i els homes i els animals s'hi van desplaçar. L'observació directa del comportament animal va portar a la domesticació i l'establiment dels primers poblats, que més endavant es convertirien en centres urbans jerarquitzats.

Mark Nathan Cohen (1943-). Autor nord-americà que als anys setanta del segle XX va proposar la teoria de la pressió demogràfica per a explicar el sorgiment del neolític a escala mundial. En la seva obra *The food crisis in Prehistory* (1977) defensa que la necessitat d'incrementar l'aportació calòrica dels aliments i l'augment de la població van portar a una pressió demogràfica i al sorgiment de l'agricultura i la ramaderia, amb la voluntat de rendibilitzar millor l'entorn en el qual vivien les societats.

Kent V. Flannery (1934-). Autor nord-americà, alumne de R. Braidwood que elaborà importants treballs de camp a Mesoamèrica. És autor, juntament amb L. R. Binford, de la **hipòtesi de les àrees marginals**. Indica que en un llarg procés destaquen les aportacions tecnològiques vinculades a la transformació dels aliments (l'instrumental de molta i la falç), que culminaran en el conreu

en nous espais fora dels ecosistemes originals. Va publicar un important treball sobre els orígens de l'agricultura i la ramaderia als Andes, i també va fer importants aportacions al mètode arqueològic.

Alain Testart (1945-2013). Antropòleg francès que treballà amb grups de caçadors-recol·lectors demostrant que es tracta de comunitats que poden generar excedent, principalment agrícola, i que poden tenir estructures d'emmagatzematge. Es poden considerar societats productores perquè, a més, alguns d'aquests grups presenten producció ceràmica i instrumental de molta i trituració. Destaquen també els seus treballs sobre la divisió sexual del treball, el concepte del regal o el de l'esclavatge. Aquestes evidències li permeten demostrar l'existència de diferències socials entre grups i les complexes relacions entre ells, en comunitats actuals d'arreu del món.